

บทที่ ๓

ชีวิตหลังความตายในทัศนะพระพุทธศาสนาเถรวาท

ในบทที่ ๓ ผู้วิจัยจะอธิบายความหมายของความตาย ในพระไตรปิฎก และความหมายในทางวิทยาศาสตร์และการแพทย์ ประเภทของความตาย สาเหตุแห่งความตาย ความหมายของการเกิด และสภาวะของชีวิตหลังความตาย ซึ่งจำแนกเป็นประเภทใหญ่ๆ มี ๒ ประเภท คือ ทุกคติภูมิ และสุคติภูมิ รวม ๓๑ ภูมิ โดยมีรายละเอียดดังนี้

๓.๑ ความหมายของความตาย

คำว่า “ตาย” พจนานุกรมราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายไว้ว่า “ตาย เป็นคำกริยา หมายถึง สิ้นใจ สิ้นชีวิต ไม่เป็นอยู่ต่อไป”^๑ ฉะนั้น ความตายจึงเป็นคำนาม หมายถึง การสิ้นใจ การสิ้นชีวิต ความไม่เป็นอยู่ต่อไป แต่ความเข้าใจของคนทั่วไปจะหมายถึง การสิ้นลม การไม่หายใจ การทำอะไรไม่ได้อีกต่อไป ร่างกายไร้วิญญาณเป็นซากศพ สรีระแข็ง เย็น และเน่าเปื่อยผุพังไปในที่สุด

คำว่า “ความตาย” ในภาษาบาลีมีคำที่เป็นไวยากรณ์กันหลายคำ ดังมีคำาที่กล่าวไว้ในพระคัมภีร์อภิธานปทีปิกาวา

มรณํ กาลกิริยา ปลโย มจฺจุ อจฺจุโย

นิรโณนฺตฺตฺธิยํ นาโส กาโลนฺโต จวณํ ภเวฯ

มรณ, กาลกิริยา, ปลย, มจฺจุ, อจฺจุย, นิรณ, นาส, กาล, อนฺต, จวณ (มีอรรถว่าความตาย)^๒

พระอภิธรรมสังจยวิภังค์ ได้แสดงแนวคิดเกี่ยวกับเกี่ยวกับความตายไว้ว่า “มรณะ เป็นไฉน ความจุติ ความเคลื่อนไป ความทำลายไป ความหายไป ความตาย กล่าวคือ มฤตยู การทำกาละ ความ

^๑ ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๒๕, พิมพ์ครั้งที่ ๕ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๓๔๑.

^๒ พระโมคคัลลานเถระ, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘), หน้า ๑๑๐.

แตกแห่งชั้นร ๓ ความทอดทิ้งร่างกาย ความขาดสูญแห่งชีวิตินทรีย์ ของเหล่าสัตว์นั้นๆ จากหมู่สัตว์นั้นๆ นี้เรียกว่า มรณะ”^๓

ในสังขจวิภังค์อรรถกถา พระพุทธโฆสะจารย์ แสดงอุปมาเปรียบเทียบ ชาติ ชรา มรณะ ทั้ง ๓ นี้เหมือนกับชาย ๓ คน ที่ร่วมมือกันทำการล่อลวงศัตรูไปฆ่า ชายคนที่ ๑ รับหน้าที่เป็นผู้ชักนำศัตรูให้เข้าไปสู่ในป่า โดยการกล่าวสรรเสริญความสวยงามตามธรรมชาติของป่านั้นให้ฟัง ทำให้เกิดความอยากไปชม แล้วก็ขอมตัวไปกับชายผู้นั้น เมื่อเข้าไปสู่ในบริเวณป่านั้นแล้ว ชายคนที่ ๒ ก็ทำหน้าที่เป็นผู้เบียดเบียนทำร้ายศัตรูนั้นให้ได้รับบาดเจ็บหมดกำลังลง แล้วชายคนที่ ๓ ก็ทำหน้าที่ประหาร โดยการเอามีดฟันคอศัตรูนั้นถึงแก่ความตาย ขอนี้ฉันใด ชายคนที่ ๑ เปรียบได้กับชาติ คือ เป็นผู้นำสัตว์ทั้งหลายเกิดขึ้นในภพนั้นๆ เหมือนกับถูกนำไปเข้าไปสู่ในป่า ชายคนที่ ๒ เปรียบได้กับชรา คือ เบียดเบียนชั้น ๕ ของสัตว์ทั้งหลายให้ค่อยๆ แก่ลงตามลำดับ ซึ่งเหมือนกับถูกศัตรูลอบทำร้ายให้หมดกำลังลง ชายคนที่ ๓ เปรียบได้กับมรณะ ที่ทำให้ชั้น ๕ ของสัตว์ทั้งหลายแตกดับลงในภพหนึ่งๆ ซึ่งเหมือนกับถูกศัตรูเอามีดประหารให้ตายลงฉันนั้น^๔

ความตายมีลักษณะพิเศษ หรือลักษณะที่เป็นปรมาัตถธรรม โดยเฉพาะๆ ของความตายปรากฏขึ้น ๔ ประการ คือ ลักษณะ รส ปัจจุปฏฐาน ปฏิกฐาน ของมรณะ

- (๑) มีการเคลื่อนย้ายจากภพที่ปรากฏอยู่ เป็นลักษณะ
- (๒) มีการจากกันกับสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิตที่เคยพบเห็นกันในภพนี้เป็นกิจ (สัมปตติรส)
- (๓) มีการย้ายที่อยู่จากภพเก่าเป็นอาการปรากฏแก่ปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
- (๔) มีนามรูปที่กำลังดับเป็นเหตุใกล้^๕

ความหมายความตาย ในพระอภิธรรมปิฎก อีกอย่างหนึ่ง หมายถึง การเกิดดับของจิตแต่ละขณะทั้งที่เป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน หมายความว่า สัตว์ที่มีชีวิตอยู่ในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต อนาคต และปัจจุบันนั้น มีขณะได้ละ ๓ คือ เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป จิตทุกดวงที่เกิด จะมีขณะทั้ง ๓ นี้ เหมือนกันทุกขณะ ไม่มีจิตดวงใดที่จะได้แปลกแตกต่างกันเลย และขณะจิตแต่ละขณะนั้นๆ

^๓ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๕๓/๑๖๔.

^๔ พระสังฆมณฑลวิเศษ ธรรมาจารย์, ปรมาตตวิเศษ, หลักสูตรมัชฌิมอภิมรรณิกะโท : ปฏิจจสมุปปาตปิณนี, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๔.

^๕ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๕.

มีนามและรูปเป็นแดนเกิดทุกครั้งไป ...แม้สุขและทุกข์ที่เกิดจากจิตแต่ละดวงที่เกิดดับ สุขและทุกข์ก็เกิดดับไปรวดเร็วพร้อมๆ กับจิตที่เกิดดับในแต่ละดวงนั้น”^๖

ความตาย หมายถึง อาการที่กำลังดับของโลภียวิบาก และกัมมชรูปชื่อว่า มรณะ^๗

ภาษาไทยมีคำที่นำมาใช้อีกคำคือ คำว่า “มรณะ” ในพระพุทธศาสนาเถรวาทกล่าวอธิบายคำนี้ไว้ถึง ๕ อย่าง ดังนี้

(๑) สมมติมรณะ ได้แก่ ความตายของสัตว์ทั้งหลายที่สมมติเรียกกันว่า นาย ก. ตาย นาย ข. ตาย เป็นต้น

(๒) สันตติมรณะ ได้แก่ การสืบทอดกันของรูปนาม ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงเป็นระยะๆ ไม่ตั้งคงที่ เช่น รูปที่เกิดขึ้นในเวลาไม่สบาย และเมื่อหายแล้ว รูปไม่สบายนั้นก็ดับไป รูปสบายเกิดขึ้นใหม่ และเมื่อมีความเสียใจกลุ่มใจเกิดขึ้น ต่อมาความดีใจเกิดขึ้น ความเสียใจกลุ่มใจนั้นก็หายไป ดังนี้ เป็นต้น

(๓) ขณิกมรณะ ได้แก่ การดับไปของรูปและนาม ทุกๆ ภัจจขณะ

(๔) สมุจเจทมรณะ ได้แก่ ปริณิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลายที่ไม่มีการเกิดต่อไป

(๕) ชาติกขมรณะ ได้แก่ ความตายที่สุตสิ้นภพในภพหนึ่งๆ

(๖) อุปัฏกมมรณะ ได้แก่ การกำหนดอายุก็ยังไม่สิ้น กรรมก็ยังไม่สิ้น แต่ถึงความตาย โดยอาศัยความพยายามของตัวเอง หรือของคนอื่นด้วยอำนาจอุปัจเจกกรรม

(๗) สรสมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุและกรรม

(๘) อายุขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดอายุ แม้ว่าจะยังไม่สิ้นกรรมก็ตาม

(๙) ปุญญุขยมรณะ ได้แก่ ความตายที่ถึงกำหนดของบุญและกรรม แม้ว่าจะยังไม่สิ้นอายุก็ตาม^๘

ความตายทั้ง ๕ อย่างนี้ สมมติมรณะ ชาติกขมรณะ อุปัฏกมมรณะ สรสมรณะ อายุขยมรณะ ปุญญุขยมรณะ ทั้ง ๖ อย่างนี้เมื่อพิจารณาแล้วเข้าอยู่ในสมมติมรณะ ส่วนสันตติมรณะ ขณิกมรณะ

^๖ พระมหานุกูณิ มาลาวชิโร, พระพุทธศาสนากับความตาย, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๘), หน้า ๕๐-๕๑.

^๗ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปฏิธกสมุปปาตปิณี ปริเฉทที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๘), หน้า ๑๒๗.

^๘ พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ ปฏิธกสมุปปาตปิณี, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท วิ.อินเตอร์พริ้นท์ จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๑๓๒.

๒ อย่างนี้เมื่อพิจารณาจัดเข้าอยู่ใน ขณิกมรณะ และสมุจเจตมรณะ เข้าอยู่ในสมุจเจตมรณะโดยตรง ซึ่งสมมติมรณะ ขณิกมรณะ และสมุจเจตมรณะ จักได้อธิบายในหัวข้อประเภทของความตายต่อไป

ในทางวิทยาศาสตร์และการแพทย์ การที่จะประกาศว่า “บุคคลนั้นตายแน่นอนแล้ว” จะถือเอาระบบการทำงานของสมองมาใช้ในการวินิจฉัยความตาย และให้คำจำกัดความว่า “ความตายของสมอง (Brain Death)” โดยมีกฎเกณฑ์ในการวินิจฉัยสมองตายที่ยอมรับกันอยู่ทั่วไป ได้แก่

หลักเกณฑ์การวินิจฉัยสมองตาย โดยคณะกรรมการพิเศษของมหาวิทยาลัยฮาร์วาร์ด (The Ad. Hoc Committee of the Harvard Medical School) ในปี ๑๙๖๘ กล่าวว่า

การตายของสมองจะมีการแสดงออกเป็น ๔ อย่าง คือ

- (๑) ไม่สามารถรับรู้หรือตอบสนองการกระทำใดๆ
- (๒) ไม่มีการเคลื่อนไหวหรือหายใจ
- (๓) ไม่มีปฏิกิริยาสะท้อนกลับ (No reflexes) หมดความรู้สึกอย่างถาวร เช่น รูม่านตาขยายใหญ่คงที่ไม่ตอบสนองต่อแสงสว่าง ไม่มีการเคลื่อนไหวของรูม่านตาและกล้ามเนื้อ เป็นต้น
- (๔) คลื่นไฟฟ้าสมองเส้นตรง

เกณฑ์ดังกล่าวสามารถช่วยในการตัดสินใจในการปฏิบัติต่อผู้ป่วย ในกรณีการยุติการใช้เครื่องช่วยชีวิตหรือยาต่างๆ กระตุ้นให้หัวใจทำงาน เพราะถึงแม้ว่าหัวใจของผู้ป่วยยังเต้นอยู่ และทำหน้าที่ได้ด้วยเครื่องช่วยหายใจ ก็ถือว่าผู้ป่วย “เสียชีวิตแล้ว”

แต่การตายของสมองอาจเกิดขึ้นได้ในตำแหน่งที่แตกต่างกัน เช่น การตายของเปลือกสมอง (Cerebral cortex) ซึ่งจะทำให้เสียความรู้สึกนึกคิดและความทรงจำ เสียการควบคุมเกี่ยวกับการเคลื่อนไหวของร่างกายแต่บุคคลนั้นยังมีชีวิตอยู่ต่อไปได้คล้ายคนนอนหลับ ไม่มีอาการตอบสนองต่อสิ่งเร้าภายนอก ส่วนแกนสมองหรือก้านสมองเป็นส่วนของที่ควบคุมการดำรงชีวิตทั้งหมดของมนุษย์ ควบคุมประสาทอัตโนมัติ รวมทั้งเป็นศูนย์ควบคุมให้เปลือกสมองสามารถทำงานได้อย่างถูกต้องอีกด้วย ถ้าแกนสมองไม่ทำงาน หัวใจจะหยุดเต้นทันที แม้จะยังคงเต้นต่อไปได้อีกระยะหนึ่งเพราะยังมีออกซิเจนตกค้างอยู่ แต่หัวใจจะหยุดเต้นไปในที่สุดเพราะขาดการควบคุมจากก้านสมอง ดังนั้นถ้าจะกล่าวถึงภาวะสมองตายที่จะถือเป็นเกณฑ์ว่าบุคคลนั้นได้เสียชีวิตแล้ว ต้องวินิจฉัยให้ชัดเจนว่าเป็นภาวะที่ก้านสมองหยุดทำงานอย่างสิ้นเชิง นั่นคือ การตายของแกนสมองหรือก้านสมอง (Brain stem)

ปัจจุบันแนวคิดที่ถือว่าเมื่อแกนสมองหรือก้านสมองตาย แสดงว่าบุคคลนั้นถึงแก่ความตายแล้ว จึงเป็นเกณฑ์ที่ยอมรับกันในหลายประเทศรวมทั้งประเทศไทยด้วย โดยมีประกาศของแพทยสภาลงวันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ.๒๕๓๒ และแก้ไขเพิ่มเติมเป็นฉบับที่ ๒ ตามประกาศลงวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ.๒๕๓๕ กำหนดเกณฑ์วินิจฉัยเรื่องสมองตาย มีสาระสำคัญเกี่ยวกับเงื่อนไขที่จะวินิจฉัย ด้วยการตรวจสอบเพื่อยืนยันสมองตายของผู้ป่วยไว้ว่า

...ต้องไม่มีการเคลื่อนไหวใดๆ ได้เอง (No spontaneous movement) ไม่มีอาการชัก (No epileptic jerking) ไม่มี decorticate หรือ decerebrate rigidity ต้องไม่มีรีเฟล็กซ์ของแกนสมอง (Absence of brain stem reflexes) ทั้ง ๖ ประการต่อไปนี้ คือ

(๑) รูม่านตาไม่เคลื่อนไหวหรือเปลี่ยนขนาด (Dilated and fixed pupils) ตรวจสอบได้โดยใช้ไฟฉายส่องเข้าไปที่ลูกตา

(๒) ตาค้างไม่กระพริบ (Absence of corneal reflexes) ตรวจสอบได้โดยใช้สำลีเช็ดที่ตาค้าง

(๓) ไม่ปรากฏการหดตัวของกล้ามเนื้อที่ใบหน้าอันแสดงถึงความเจ็บปวดเกิดขึ้นเมื่อมีสิ่งใดมากด (No motor response within the cranial nerve distribution) ตรวจสอบได้โดยการใช้มือกดตรงหน้าผากหรือหยิกบริเวณแขนขา

(๔) เมื่อจับศีรษะหันไปข้างใดข้างหนึ่ง ลูกตาทั้งสองข้างจะไม่เคลื่อนไหว (Absence of oculoccephalic reflex) Doll's head phenomena)

(๕) ลูกตาจะไม่เคลื่อนไหว แม้มีการกระตุ้นโดยใช้น้ำเย็นกรอกเข้าไปในหู (Absence of vestibular response to caloric stimulation)

(๖) ไม่ปรากฏอาการไอหรืออาเจียน (Absence of gag and cough reflex) ตรวจสอบได้โดยใช้สายยางแยงเข้าในหลอดลม

ไม่สามารถหายใจได้เอง (No spontaneous respiration) ทดสอบได้โดยการหยุดเครื่องช่วยหายใจ (ให้ออกซิเจนทางสายยางเข้าในหลอดลม) อย่างน้อย ๑๐ นาที และคอยดูว่ามีการหายใจหรือไม่ ขณะทดสอบ ควรมีค่าความดันของคาร์บอนไดออกไซด์ในกระแสเลือดไม่ต่ำกว่า ๖๐ ม.ม.ปรอท (ถ้าสามารถวัดได้) สถานะการตรวจสอบในข้อ...นี้ ต้องไม่มีการเปลี่ยนแปลงเป็นเวลาอย่างน้อย ๖ ชั่วโมง จึงจะถือว่าสมองตาย^๕

^๕ แสง บุญเฉลิมวิภาส, กฎหมายการแพทย์, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิญญูชน, ๒๕๔๖), หน้า ๑๘๕-๑๘๖.

สรุปได้ว่าความตายในทางวิทยาศาสตร์และการแพทย์ ปัจจุบันถือเอาการหยุดทำงานของอวัยวะต่างๆ ของร่างกาย โดยเฉพาะแกนสมองหรือก้านสมองเป็นเกณฑ์พิจารณาว่าบุคคลผู้นั้นตายแล้วหรือไม่

๓.๒ ประเภทของความตาย

ในอรรถกถาแห่งคัมภีร์อังคุตตรนิกายได้กล่าวถึงความตายไว้ ๓ ประเภท^{๑๑} คือ

๑) **สมมติมรณะ** ได้แก่ ความตายของสัตว์ที่สมมติเรียกกันว่า นาย ก.ตาย นาย ข.ตาย เป็นต้น เป็นความตายของสัตว์ผู้เกิดใน ๓๑ ภูมิ เป็นเพียงความสิ้นสุดแห่งชีวิตที่เกิดขึ้นในภพหนึ่งๆ เท่านั้น ไม่ว่าจะเกิดขึ้นเป็นมนุษย์สุดประเสริฐ เกิดเป็นเทวดาผู้วิเศษ เกิดเป็นพรหมผู้มีอายุยืนยาว หรือเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉานบางชนิดที่มีอายุแสนล้าน เมื่อตายลงแล้วก็ยังต้องเกิดใหม่อยู่ร่ำไป

สมมติมรณะเป็นความตายน่ากลัวสำหรับสัตว์บางจำพวก ยกเว้นสัตว์อาชาไนย ๔ จำพวก^{๑๒} คือ พระชินาสพ ช้าง ม้า และราชสีห์ กล่าวเฉพาะในหมู่มนุษย์ ความตายประเภทนี้นับเป็นภัยอันน่าสะพรึงกลัวอย่างยิ่ง มนุษย์ทุกคนล้วนไม่อยากจะเกิดกับตน และคนที่ตนรัก ผูกพันทั้งหลาย เพราะเป็นการนำความเศร้าโศกมาสู่ญาติสนิทมิตรสหาย บุคคลที่มีความสัมพันธ์กับผู้ตาย ซึ่งยังดำรงชีวิตอยู่ต่อไป บางคนถึงกับคิดจะตายตามไปเลยทีเดียว

๒) **ขณิกมรณะ** ได้แก่ ความดับแห่งรูปนามทุกๆ กังขณะ กล่าวคือ เมื่อนามรูปดับลงแล้ว ก็เกิดขึ้นใหม่สืบต่อกันไปอย่างไม่ขาดสาย จนกว่าจะถึงอนุปาติเสสนิพพาน (ดับกิเลสและเบญจขันธ์) ความตายประเภทนี้ มนุษย์ทั้งหลายประสบอยู่ตลอดเวลา แต่เพราะรูปนามเกิดดับอย่างรวดเร็วสืบต่อกันไปอย่างไม่ขาดสาย และเพราะมีญาณที่สำเร็จด้วยสมณะอันแก่กล้ายังหยাবกระดังอยู่ จึงทำให้มองเห็นการเกิดดับของรูปนามที่สืบต่อกันเป็นกลุ่มก้อนเดียวกัน และไม่รู้สึกเสียใจ หรือหวาดสยองกับความตายประเภทนี้เลย

๓) **สมุจเจตมรณะ** ได้แก่ การนิพพานของพระอรหันต์ซึ่งไม่มีการเกิดขึ้นแห่งรูปนามอีก หมายถึง การปรินิพพานของพระอรหันต์ทั้งหลาย ความตายชนิดนี้ เป็นความตายครั้งสุดท้ายของพระชินาสพ ผู้สิ้นอาสวะกิเลสแล้ว

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน อัง.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๔๕๓/๔๖๐, สุขญา ศิริชัยนุถร และคณะ, “การวิเคราะห์คัมภีร์พระพุทธศาสนา : ความตาย กับ มรณสสดี”, รายงานการวิจัย, (ฝ่ายคัมภีร์พุทธศาสนา กองวิชาการ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔-๑๕.

^{๑๒} อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๕๘-๖๐/๕๘.

สรุป คือ สมมติธรรมะเป็นความตายที่สมมติในชาตินั้นๆ เป็นเพียงความสิ้นสุดแห่งชีวิตที่เกิดขึ้นในภพหนึ่งๆ เท่านั้น ขณิกธรรมะเป็นความตายที่หมายถึง ความดับแห่งรูปนาม ส่วน สมุจเฉตธรรมะ หมายถึง การไม่เกิดขึ้นของรูปนาม นั่นคือความตายของพระอรหันต์

๓.๓ สาเหตุแห่งความตาย

สาเหตุแห่งความตายของบุคคลในปัจจุบันนี้มีมากมาย เช่น โรคหัวใจล้มเหลว โรคมะเร็ง หรือ ตายเพราะอุบัติเหตุ ในทางพระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงสาเหตุความตายไว้ ๔ ประการ^{๑๒} คือ

๑) การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัย คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัยอย่างบริบูรณ์ ตามที่กำหนดไว้ในหมู่สัตว์นั้นๆ ในขณะที่แรงกรรมยังเหลืออยู่

๒) การเสียชีวิตด้วยการหมดกรรม คือ การเสียชีวิตในระหว่างเพราะกรรมหมดกำลังไปในขณะที่อายุขัยของสัตว์ที่เกิดด้วยกรรมที่อ่อนกำลังในภพนั้นๆ ยังไม่หมดสิ้นไป

๓) การเสียชีวิตด้วยการสิ้นอายุขัยและหมดกรรมทั้งสองอย่าง คือ การเสียชีวิตด้วยการสิ้นไปเสมอกันของอายุขัยและกรรมทั้งสองอย่าง

๔) การเสียชีวิตด้วยกรรมตัดรอน คือ การเสียชีวิตของสัตว์ผู้ถูกทำให้กระแสน้ำระดับสูญไปในระหว่าง โดยก่อให้เกิดอันตรายแก่ชีวิตคือโรค ความเจ็บป่วย การถูกรุณีสืบ และการถูกฟ้าผ่า เป็นต้น ที่ปรากฏภายในหรือภายนอกด้วยกรรมตัดรอน (ปาณาติบาตกรรมที่มีกำลัง) ซึ่งทำไว้ในภพก่อนหรือภพนี้ ในขณะที่อายุขัยและกรรมทั้งสองอย่างยังมีอยู่ เช่นเดียวกับการเสียชีวิตของทูสิมารและพระเจ้ากลาพู เป็นต้น

อภิธัมมัตถสังคหะ ได้กล่าวถึงความเป็นไปแห่งความตาย^{๑๓} ไว้ดังนี้

๑) อายุขยมรณะ ความตายเพราะสิ้นอายุขัย

คำว่า “อายุ” เมื่อว่าโดยมุขยนัย คือนัยโดยตรงแล้ว ได้แก่ชีวิตรูป แต่ในที่นี้ “อายุ” มุ่งหมายเอาอายุขัยซึ่งเป็นการกำหนดขอบเขตแห่งการตั้งอยู่ของชีวิตรูปนี้เป็นการแสดงโดยฐานอุปจารนัย คือนัยโดยอ้อม เช่น พวกพรหมก็ดี เทวดาก็ดี ต่างก็มีกำหนดขอบเขตอายุขัยของตนๆ ไปตามภูมิที่ตนเกิดอยู่ สำหรับมนุษย์ในชมพูทวีปนั้นกำหนดอายุขัยย่อมมีขึ้นๆ ลงๆ ไม่นั่นอน เมื่อเวลาขยับขึ้นก็ขึ้น

^{๑๒} พระอนุรุทธาจารย์, พระญาณธระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดยพระคันธสาราภิกข์, (กรุงเทพมหานคร : ประชุมสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๕๓๕.

^{๑๓} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๒, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ทิพย์วิสุทธ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๖๗-๒๖๘.

สูงไปจนถึงอสงไขยปี เมื่อเวลาขยับลงก็ลงต่ำไปจนถึง ๑๐ ปี เป็นอายุขัย ดังมีแสดงไว้โดยพิสดารใน ปุณฺณทศปิณฑกเถราปทาน สำหรับในปัจจุบันนี้ ๗๕ ปี เป็นอายุขัย ดังนั้น สัตว์ทั้งหลายในโลกนี้แม้ว่าอำนาจ กรรมยังมีอยู่แต่เมื่อครบอายุขัยแล้วก็ตายไปเป็นจำนวนมาก ผู้ที่มีอายุยืนเกินกว่าอายุขัยที่กำหนดไว้นั้น ก็มีบ้าง แต่หาได้ยาก ท่านเหล่านั้นต้องมีอติคุณกรรมที่เกี่ยวกับการไม่ฆ่าสัตว์ ไม่เบียดเบียนสัตว์ ช่วย อุปถัมภ์ชีวิตและร่างกายให้ดำรงอยู่ได้นานเป็นพิเศษ หรือมิฉะนั้น อำนาจแห่งชนกกรรมก็ยังมีกำลังอยู่ และมีปัจจุบันกรรมฝ่ายดี คือการรักษาศีล ๕ ไว้ได้บริสุทธิ์ หรือมีการรักษาสุขภาพอนามัยไว้ได้ อย่างดี เหตุต่างๆ เหล่านี้แหละที่ช่วยให้ผู้นั้นมีอายุอยู่ได้นานจนเกินอายุขัย ดังในปัจจุบันนี้ผู้ที่มีอายุ ยืนถึง ๘๐ ปีกว่าก็ยังมีปรากฏอยู่ และในสมัยพุทธกาลกำหนดอายุขัยไว้ ๑๐๐ ปี แต่ผู้ที่มีอายุยืนกว่า ๑๐๐ ปี ก็มีอยู่หลายท่าน เช่น พระอานนท์ พระมหากัสสป นางวิสาขา เหล่านี้มีอายุยืนได้ ๑๒๐ ปี พระพากุลเถระมีอายุได้ ๑๖๐ ปี แต่อย่างไรก็ตาม ย่อมไม่ถึง ๒ เท่าของอายุขัยที่กำหนดไว้ในสมัยนั้นๆ

๒) กัมมกษยมรณะ การตายเพราะสิ้นสุดแห่งกรรม

คำว่า กรรม ในที่นี้หมายถึงชนกกรรม ที่มีหน้าที่ส่งผลให้เกิดปฏิสนธิในภพนั้นๆ และ อุปถัมภกกรรม ที่มีหน้าที่ช่วยอุดหนุนให้รูปนามที่เกิดจากชนกกรรมให้ตั้งอยู่ได้ในภพนั้นๆ การ สิ้นสุดแห่งกรรมทั้งสองดังกล่าวนี้ชื่อว่า กัมมกษยมรณะ ฉะนั้นผู้ที่เกิดมาโดยมีอำนาจของกรรมทั้งสองนี้ ตั้งอยู่ได้เพียง ๑ เดือนบ้าง ๑ ปีบ้าง หรือ ๕ ปี ๑๐ ปี เป็นต้นบ้าง แต่คงตั้งอยู่ได้ไม่ถึงกำหนดอายุขัย ของผู้นั้น เป็นเหตุให้ผู้นั้นตายลงในขณะที่มีอายุได้เพียง ๑ เดือนบ้าง ๑ ปี ๕ ปี ๑๐ ปี เป็นต้นบ้าง เหล่านี้ย่อมกล่าวได้ว่าเป็นการตายโดยความสิ้นสุดแห่งกรรม ซึ่งเปรียบเหมือนกับดวงไฟที่หมดน้ำมัน แม้ว่าไส้ยังมีอยู่ก็ตาม แต่แสงไฟนั้นต้องดับลง อนึ่ง การแสดงถึงความตายของพวกเทวดาและ พรหมที่ใช้ว่าปญฺญกษยมรณะนั้น ก็มุ่งหมายถึงกัมมกษยมรณะนั่นเอง

๓) อุภยกษยมรณะ การตายเพราะสิ้นสุดแห่งอายุและกรรม

ความตายชนิดนี้หมายถึง ผู้ตายนั้นมีอายุยืนอยู่ได้จนกระทั่งครบอายุขัยและอำนาจของ กุศลชนกกรรม หรืออกุศลชนกกรรม ก็พอดีหมดลงพร้อมกับความสิ้นสุดแห่งอายุซึ่งเปรียบเหมือนกับ ดวงไฟที่ดับลงอันเนื่องมาจากไส้และน้ำมันหมดลงพร้อมกัน ตัวอย่างเช่น ผู้ที่เกิดมาในสมัยที่ กำหนดอายุ ๗๕ ปี เป็นอายุขัย และอำนาจแห่งกุศลชนกกรรมของผู้นั้นก็มีอำนาจอยู่ได้ ๗๕ ปี เช่นเดียวกัน เมื่อผู้นั้นมีอายุอยู่จนถึง ๗๕ ปี แล้วตายลง ก็กล่าวได้ว่าความตายนั้นเป็นอุภยกษยมรณะ แม้พวกสัตว์ในอบายภูมิที่เกิดมาจากอำนาจอกุศลชนกกรรมก็เช่นเดียวกัน เช่น อายุขัยของสุนัขมี กำหนดได้ประมาณ ๑๐ ถึง ๑๒ ปี และสุนัขที่เกิดมานั้นมีอำนาจอกุศลชนกกรรมอยู่ได้ ๑๐ ถึง ๑๒ ปี ดังนั้น ถ้าสุนัขตัวนี้ตายลงเมื่อมีอายุ ๑๐ ถึง ๑๒ ปีแล้ว ก็กล่าวได้ว่าการตายของสุนัขตัวนี้เป็น อุภยกษยมรณะ

๔) อุปัจเจทกมรณะ ตายเพราะกรรมเข้าไปตัดวิบากและกัมมชรูป

ผู้ที่มีอายุยังไม่เข้าถึงจิตอายุขัย และอำนาจของชนกรรมก็ยังไม่หมด แต่ด้วยอำนาจแห่งอกุศลกรรม หรืออกุศลกรรมที่ได้ทำมาแล้วในภพก่อน หรือภพนี้เข้ามาตัดรอนให้ผู้นั้นตายลงเสียก่อน ซึ่งเปรียบเหมือนกับดวงไฟที่ไส้ก็ยังอยู่ น้ำมันก็ยังไม่หมด แต่ไฟนั้นดับลงด้วยเหตุอย่างอื่น มีอุกมลพัต ภูคน้ำ หรืออุกสิ่งหนึ่งสิ่งใดล้มทับ เป็นต้น ชื่อว่า อุปัจเจทกมรณะ

ความตายทั้ง ๔ อย่างดังกล่าวมานี้ ผู้ที่ตายโดยอายุขัยมรณะ กัมมกษัยมรณะ อุภยกษัยมรณะ ทั้ง ๓ นี้ ชื่อกาลมรณะ เพราะเป็นการตายชนิดที่ถึงเวลาแล้ว ส่วนผู้ที่ตายโดยอุปัจเจทกมรณะ ชื่อว่า อกาลมรณะ เพราะเป็นการตายที่ยังไม่ถึงเวลา ความตายชนิดที่เป็นอกาลมรณะนี้มีอยู่หลายชนิดด้วยกัน คือ ย่อมตายลงในสมัยที่ยังไม่ถึงเวลา เพราะหิวข้าว กระหายน้ำ ถูกงูกัด ถูกวางยา ถูกไฟไหม้ จมน้ำ ถูกอาวุธก็มี ย่อมตายลงในสมัยที่ยังไม่ถึงเวลา เพราะโรคลม ดีพิการ โรคเกี่ยวกับเสมหะ โรคสันนาต ที่เกี่ยวกับลม ดี เสมหะ ๒ อย่าง หรือ ๓ อย่าง พิการพร้อมกัน โรคเกี่ยวกับอากาศ หรืออุปัจเจทกกรรม โดยการปฏิบัติตนไม่สม่ำเสมอ ผิดอนามัยโดยความพยายามของตนเองและของคนอื่น

แม้จะอาศัยเหตุต่างๆ ที่ทำให้ตายลงในขณะที่ยังไม่ถึงเวลาดังที่กล่าวมาแล้วนี้ก็ตามแต่ เมื่อพิจารณาแล้ว ความตายเหล่านี้ย่อมจะเว้นเสียจากอดีตกรรมไม่ได้เลย หมายความว่า จะต้องมียุติกรรมเป็นผู้อุดหนุน และมีเหตุในปัจจุบันเป็นผู้จัดการ

๓.๔ ความหมายของการเกิด

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงอธิบายว่า “ชีวิตนั้นต้องหมายถึงตั้งแต่ปฐมจิต หรือตั้งแต่ปรากฏขึ้นว่ามีทารกอยู่ในครรภ์ และเมื่อยังมีลมหายใจอยู่ตรงใด ท่านนับว่ามีชีวิตอยู่ตรงนั้น ชีวิตมนุษย์มีอาการสืบต่อๆ กันไป แม้แต่ความคิดก็สืบเนื่องกันไปตามลำดับ...”^{๑๔}

“ชีวิต” ในมุมมองของพุทธปรัชญา จึงเริ่มต้นถือเอาว่าการเกิดของชีวิต คือ นับตั้งแต่มีจิตเข้าไปถือครอง และคำว่า “จิต” ที่เข้าไปถือครองนี้ มีผู้อธิบายเพิ่มเติมไว้ว่า

“จิต คือ ปฏิสนธิจิต เรียกว่า กันธัพพะ คือ มีสัตว์มาเกิด หรือ จุติวิญญาณ เคลื่อนมาปฏิสนธิ จึงเกิดเป็นปฏิสนธิวิญญาณ และชีวิตนี้จะสิ้นสุดลงที่การหมดลมหายใจ คือ ความตาย”^{๑๕}

^{๑๔} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖๘.

^{๑๕} จิตตวน โณ ภิกขุ, ตายแล้วไปไหน, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๔), หน้า ๑๐.

พุทธปรัชญาถือว่า “ชีวิต” ได้ถือกำเนิดแล้วตั้งแต่ ปฐมจิต คือ มีคันธัพพะ หรือ มีสัตว์มา เกิดเป็นการเริ่มต้นนับว่าเป็นชีวิต ส่วนคำที่กล่าวว่า “มีสัตว์มาเกิด” หมายถึง สัตว์ในกำเนิดทั้ง ๔ ซึ่ง ได้แก่ มนุษย์, เทวดาทั้ง ๖ ชั้น, พรหมที่มีรูป ๑๖ ชั้น, พรหมที่ไม่มีรูป ๔ ชั้น และสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์ดิรัจฉาน

๓.๕ สภาวะของชีวิตหลังความตาย

เรื่องชีวิตหลังความตาย หรือ โลกหน้า ที่เป็นที่อยู่ หรือ สถานที่รองรับผลกรรม สำหรับ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหนึ่งที่ยืนยันยอมรับความมีอยู่ของ โลกหน้า คำว่า “โลกหน้า” ตามรูปศัพท์ มาจากคำบาลีว่า “ปรโลก” แยกออกเป็น ๒ ศัพท์ คือ ปร + โลก สำหรับ ปร แปลว่า อื่น, สูงสุด, เบื้อง ปลาย, อยู่หน้า เมื่อรวมกับคำว่า โลก แล้วแปลว่า “โลกอื่น” หรือ “โลกหน้า” ดังนั้น รูปศัพท์ดังกล่าวนี้ ถ้ามองในฐานะที่เป็นสถานที่ที่เราจะต้องไปเกิดหลังจากตายจากโลกมนุษย์นี้แล้ว คำว่า “ปรโลก” แปลว่า “โลกหน้า” แต่ถ้ามองในฐานะเป็นสถานที่อีกแห่งหนึ่งที่มีอยู่ในขณะที่เรายังมีชีวิตอยู่นี้ คำว่า “ปรโลก” แปลว่า “โลกอื่น”^{๑๖} มีผู้รู้ได้ให้ความหมายเกี่ยวกับคำว่า ปรโลก ไว้ดังนี้

พุทธทาส ภิกขุ ได้ให้ความหมายของคำว่า “ปรโลก (สววรรค์ นรก) หมายถึง นรก สวรรค์ เป็นภาษาคน คือ คนที่ตายแล้วก็เข้าสู่ที่แห่งหนึ่ง ทนทุกข์ทรมานอยู่ในนรก หรือไปสู่ที่อีกแห่งหนึ่ง เป็นสุขสบายอย่างสวรรค์”^{๑๗}

พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูรญาณ) ได้ให้ความหมายของคำว่า “ปรโลก หมายถึง โลกอื่นไม่ใช่โลกใบนี้ไม่ใช่อยู่ในโลกนี้ แต่อาจจะอยู่ในมิติอื่นในโลกนี้ หรือเป็นโลกอื่น หรือดาว ดวงอื่นที่มีลักษณะทางอากาศ ทางอุณหภูมิ อาหาร อารมณ์ ทางสภาพแวดล้อมที่สร้างความทุกข์ ทรมานให้เกิดขึ้นแก่คน (สัตว์ทั้งหลาย) ที่อยู่ในที่นั้นแตกต่างกัน”^{๑๘}

สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้ให้ความหมายของคำว่า “ปรโลก” หมายถึง โลกอื่น หรือโลกหน้า”^{๑๙}

^{๑๖} พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลงกรณวิวัฒน์, พระคัมภีร์อภิธานปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๒๓.

^{๑๗} พุทธทาส ภิกขุ, หัวใจของธรรม, (กรุงเทพมหานคร :ธรรมทานมูลนิธิและธรรมสภา, ๒๕๔๓), หน้า ๕๓.

^{๑๘} พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ วิฑูรญาณ), ปัญหานานาชาติ, (กรุงเทพมหานคร : พรสิการพิมพ์, ๒๕๓๕), หน้า ๒๐๐.

^{๑๙} สุชีพ ปุญญานุภาพ, พจนานุกรมศัพท์พระพุทธศาสนา ไทย-อังกฤษ • อังกฤษ-ไทย, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๑), หน้า ๑๔๔.

เสฐียรพงษ์ วรรณปก ให้ความหมายของคำว่า “ปรโลก (สววรรค์ นรก) หมายถึง สวรรค์ นรก เป็นภพภูมิหนึ่งโดยเฉพาะ”^{๒๐}

พระพุทธประสงค์ที่ทรงสอนเรื่องปรโลก เพราะเป็นบันไดขั้นแรกที่ทำให้มนุษย์เริ่มทำความดี และทำไปอย่างมีความหวัง เชื่อว่าทำให้ตัวเองปลอดภัยในทุกกาลเวลา ทรงเตือนบุคคลที่ปฏิเสธเรื่องปรโลกว่าเป็นพวกมิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ และมิจฉาวาจา ดังพุทธพจน์ในอัมมกสูตรว่า

อนึ่ง โลกหน้ามี แต่เขากลับเห็นว่า ‘โลกหน้าไม่มี’ ความเห็นนั้นของเขาจึงเป็นมิจฉาทิฐิ โลกหน้ามี แต่เขาดำริว่า ‘โลกหน้าไม่มี’ ความดำรินนั้นของเขาจึงเป็นมิจฉาสังกัปปะ โลกหน้ามี แต่เขากล่าวว่า ‘โลกหน้าไม่มี’ วาจานั้นของเขาจึงเป็นมิจฉาวาจา โลกหน้ามี เขากล่าวว่า ‘โลกหน้าไม่มี’ ผู้นี้ย่อมทำตนเป็นข้าศึกต่อพระอรหันต์ผู้รู้แจ้งโลกหน้า โลกหน้ามี เขาทำให้ผู้อื่นเข้าใจว่า ‘โลกหน้าไม่มี’ การที่เขาทำให้ผู้อื่นเข้าใจเช่นนั้น เป็นการทำให้เข้าใจผิดจากความ เป็นจริง และเขายังจะยกตนข่มผู้อื่น ด้วยการทำให้เข้าใจผิดจากความเป็นจริงนั้น โดยนัยนี้ เริ่มต้นเขาก็ละทิ้งความเป็นผู้มีศีลดีงามแล้วตั้งตนเป็นคนทุศีล เพราะมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัยพาป อกุศลธรรมเป็นอนกเหล่านี้ คือ มิจฉาทิฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา ความเป็นข้าศึกกับ พระอริยะ การทำให้ผู้อื่นเข้าใจผิดจากความ เป็นจริง การยกตนการข่มผู้อื่น ย่อมเกิดขึ้นด้วย ประการอย่างนี้

ความเชื่อในเรื่องชีวิตหลังความตาย หรือ โลกหน้า เป็นความเชื่อที่สำคัญเพราะในระบบ พุทธธรรม ศรัทธาเป็นกระบวนการขั้นต้นในการที่จะพัฒนาปัญญาในเรื่องนั้นๆ ความเชื่อในเรื่อง ชีวิตหลังความตาย เป็นเรื่องที่สำคัญในการดำรงชีวิตอยู่ในปัจจุบัน เมื่อบุคคลเกรงกลัวนรกก็จะไม่ กล้าที่จะทำความชั่ว หากแต่บุคคลหลังจากตายแล้วอยากสุขสบายไปเกิดในเทวโลกก็ต้องทำแต่ความดี นอกจากนี้ ยังมีหลักฐานที่พระพุทธศาสนายืนยันว่าเมื่อตายไปก็มีสถานที่รองรับ ดังที่พระพุทธองค์ ตรัสว่า

จิตเต สักกิลูเส ทุกฺกติ ปาฏิกงฺขา.

จิตเต อสักกิลูเส สุกฺกติ ปาฏิกงฺขา.

เมื่อจิตเศร้าหมอง ทุกฺกติ ก็เป็นอันหวังได้

เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุกฺกติ ก็เป็นอันหวังได้^{๒๑}

^{๒๐} เสฐียรพงษ์ วรรณปก (ราชบัณฑิต), คำบรรยายพระไตรปิฎก, (กรุงเทพมหานคร : หอรัตนชัย, ๒๕๕๐), หน้า ๑๖๖.

^{๒๑} ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๐/๔๘, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๓๐/๖๒-๖๓.

จะเห็นได้ว่าหลังจากตายไปแล้วจะมีทุกติและสุคติ เป็นสถานที่รองรับ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) ได้ให้ความหมายคำว่า “สุคติ” หมายถึง คดีดี, ทางดำเนินที่ดี, สถานที่ที่ดีที่สัตว์โลก ซึ่งทำกรรมดีตายแล้วไปเกิด ได้แก่ มนุษย์และเทพ^{๒๒} ส่วนคำว่า “ทุกติ” หมายถึง คดีชั่ว, ภูมิชั่ว, ทางดำเนินที่มีความเดือดร้อน, สถานที่ไปเกิดอันชั่ว, ที่เกิดที่ไม่ดีมากไปด้วยความทุกข์ได้แก่ นรก ติรัจฉาน เปต (บางที่รวม อสุรกาย ด้วย)^{๒๓}

คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ได้แสดงภพและภูมิ หรือสถานที่รองรับการเกิดใหม่ของสัตว์ทั้งหลายที่จะไปเกิดใหม่ไว้โดยจำแนกออกเป็น ภพ ๓ และภูมิ โดยละเอียดที่สัตว์ทั้งหลายในสังสารวัฏนี้ ยังต้องเวียนว่ายไปเกิดออกเป็น ๓๑ ภูมิ อาจเรียกได้ว่า เป็นทฤษฎีจักรวาลวิทยาของพระพุทธศาสนา (Buddhist Cosmology)^{๒๔} คำว่า ภพ ในพระพุทธศาสนา หมายถึง สถานที่อันเป็นที่เกิดและอาศัยอยู่ของหมู่สัตว์ที่เกิดอยู่ในภพต่างๆ ภพกับภูมิมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด เพราะเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องกันอย่างไรที่จะแยกออกจากกันไม่ได้ สัตว์เกิดอาศัยอยู่ในภพประเภทไหน ระดับแห่งจิตหรือระดับแห่งชีวิตก็จะอยู่ในประเภทหรือระดับเดียวกับภพที่เกิดอาศัยอยู่นั้น^{๒๕}

พระพุทธศาสนาแบ่งภพ ออกเป็น ๓ อย่าง คือ กามภพ รูปภพ และอรุภพ^{๒๖}

๑) กามภพ ภพที่เป็นกามาวจร หมายถึง ภพหรือที่อยู่ของสัตว์ประเภทที่ยังแสวงกามคุณ ๕ คือ ยังมีจิตเพติดเพลินยินดีกับ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าใคร่ น่าพอใจ หมู่สัตว์ที่เกิดอยู่ในกามภพมีทั้งที่อยู่ในสุคติภูมิและทุกติภูมิ แบ่งย่อยออกเป็น ๑๑ ภูมิ คือ อบายภูมิ ๔ ภูมิ อันประกอบด้วย นรก เปต อสุรกาย และสัตว์ดิรัจฉาน มนุษย์ภูมิ ๑ ภูมิ และเทพภูมิหรือสวรรค์อีก ๖ ชั้น

๒) รูปภพ ภพที่เป็นรูปาวจร หมายถึง ภพอันเป็นที่เกิดและอาศัยอยู่ของสัตว์ที่ได้อรุภพมาน ได้แก่ รูปพรหมภูมิ ทั้ง ๑๖ ชั้น

๓) อรุภพ ภพที่เป็นอรุปาจร หมายถึง ภพอันเป็นที่เกิดและอาศัยอยู่ของสัตว์ที่ได้อรุภพมาน ได้แก่ อรุพรหมภูมิ ทั้ง ๔ ชั้น

^{๒๒} พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), *พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๖), หน้า ๒๘๘.

^{๒๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๑.

^{๒๔} ปฐม บัญญัติ, *หลักพระพุทธศาสนา*, (เชียงใหม่ : มจรดลันนา, ๒๕๕๒), หน้า ๒๕๔.

^{๒๕} สุนทร ณ รั้ง, *พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก*, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๕๐), หน้า ๓๑๑.

^{๒๖} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๕๔/๘๕.

พระไตรปิฎกไม่ได้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับภพมากนัก มีแต่พุทธพจน์ที่ตรัสถึงภพทั้ง ๓ เท่านั้น โดยไม่ได้ให้รายละเอียดของแต่ละภพ แต่เมื่อประมวลคำสอนทั้งหมด และคำอธิบายในระดับอรรถกถา เราจะได้คำอธิบายอย่างทีกล่าวนั้น ดังนั้น ภพเป็นอยู่ของสัตว์ตามแนวคิดของพระพุทธศาสนาเถรวาทจึงมีอยู่ ๓ ประเภท ซึ่งจำแนกเป็นภพได้ทั้งหมด ๓๑ ภพ อย่างไรก็ตาม ภพเหล่านี้เรามองในแง่ระดับจิตใจรวมเข้าไปกับเรื่องที่อยู่ด้วยก็ได้ โดยนิยมเรียกว่า“ภูมิ” มากกว่าภพ ซึ่งเมื่อมองในแง่ระดับจิตใจด้วยจะเพิ่มโลกุตระภูมิเข้ามาด้วย กลายเป็น กามาวจรภูมิ ระดับจิตใจที่ยังปรารถนากามคุณ รูปาวจรภูมิ ระดับจิตใจที่รู้รูปฌาน อรูปาวจรภูมิ ระดับจิตใจที่รู้ อรูปฌาน และโลกุตระภูมิ หรืออปริยาปนนภูมิ ระดับจิตใจของพระอริยบุคคลที่พ้นจากโลกิยภูมิ ๓ ข้างต้น^{๒๗} แต่เมื่อจำแนกเป็นประเภทใหญ่ๆ แล้ว ก็มี ๒ ประเภท คือ ทุกคติภูมิ และสุคติภูมิ ซึ่งแต่ละประเภทของภูมิมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๓.๕.๑ ทุกคติภูมิ

ทุกคติภูมิ เป็นภูมิที่ไม่ดี มีแต่ความทุกข์ทรมาน ไร้ความเจริญ ทุกคติภูมิตามนัยอรรถกถาท่านแบ่งเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ ๔ ภูมิ โดยจะเริ่มจากภูมิที่มีความทุกข์ทรมานน้อยไปหาภูมิที่มีความทุกข์ทรมานมากตามลำดับ ซึ่งมีดังนี้ ๑) ตีรจกานภูมิ ๒) อสุรกายภูมิ ๓) เปตติวิสัยภูมิ และ ๔) นิรยภูมิ ภูมิทั้ง ๔ นี้ มีชื่อเรียกอีกนัยหนึ่งตามนัยบาลีพระไตรปิฎก คือ อบาย ทุกคติ วินิบาต และนรก ซึ่งความเป็นไปของแต่ละภูมิ^{๒๘} มีดังนี้

๓.๕.๑.๑ ตีรจกานภูมิ

ติโร อณฺหฺนตฺติ ตีรจกานา “สัตว์ผู้ไปโดยส่วนขวางเรียกว่า ตีรจกาน หรืออีกนัยหนึ่ง สัตว์ที่เป็นไปขวางจากมรรคผล เรียกว่า ตีรจกาน

ในที่นี้ อธิบายว่า บรรดาสัตว์ทั้งหลาย เช่น มนุษย์ เมื่อเดินไปย้อมไปโดยส่วนสูง คือ ศีรษะตั้งตรงขึ้นเบื้องบน แต่ตีรจกานนั้น เมื่อไปย้อมไปโดยส่วนขวาง คือ แขน ทั้งสองต้องใช้เป็นเท้า ศีรษะตั้งอยู่ข้างหน้า และก้มลงเบื้องล่าง ส่วนตีรจกานจำพวกนกนั้น ถึงแม้จะมีขาสองขาเหมือนกันกับมนุษย์ก็จริง แต่ในขณะที่มันร่างกายไม่ได้ตั้งตรง คงไปโดยส่วนขวางเช่นเดียวกัน ฉะนั้น จึงเรียกว่า ตีรจกาน อีกประการหนึ่ง ในกำเนิดตีรจกานนี้ แม้ว่าจะเป็น

^{๒๗} วัชร งามจิตรเจริญ, พระพุทธศาสนาเถรวาท, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๕๒), หน้า ๕๔.

^{๒๘} ฟั่น ดอกบัว, “แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา”, รายงานการวิจัย, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ศิลปบรรณาการ, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒.

พระโพธิสัตว์แล้วก็ตาม ถ้าไปถือกำเนิดในบรรดาสัตว์จรจกเหล่าใดเหล่าหนึ่งแล้ว ต้องห่างจากมรรคผล โดยแน่นอน เพราะเป็นกำเนิดพวกสัตว์จรจก ฉะนั้นสัตว์เหล่านี้จึงเรียกว่า สัตว์จรจก^{๒๕} ในพาลปิณฑิตสูตร พระพุทธเจ้าทรงจำแนกสัตว์สัตว์จรจก ออกเป็น ๕ ประเภท^{๒๖} คือ

(๑) สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่มีหญ้าเป็นอาหาร คือ ช้าง ม้า โค ลา แพะ มฤค หรือ สัตว์สัตว์จรจกจำพวกอื่นบางพวกที่มีหญ้าเป็นอาหาร

(๒) สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่มีมูลเป็นอาหาร คือ ไก่ สุกร สุนัขบ้าน สุนัขป่า หรือ สัตว์สัตว์จรจกจำพวกอื่นบางพวกที่มีมูลเป็นอาหาร

(๓) สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในที่มืด แกในที่มืด ตายในที่มืด คือ แมลง มอด ไข่เตี๋ย หรือสัตว์สัตว์จรจกจำพวกอื่นบางพวกที่เกิดในที่มืด แกในที่มืด ตายในที่มืด

(๔) สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในน้ำ แกในน้ำ ตายในน้ำ คือ ปลา เต่า จระเข้ หรือสัตว์สัตว์จรจกจำพวกอื่นบางพวกที่เกิดในน้ำ แกในน้ำ ตายในน้ำ

(๕) สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในที่โสโครก แกในที่โสโครก ตายในที่โสโครก คือ สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในปลาเน่า แกในปลาเน่า หรือตายในปลาเน่า สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในศพเน่า สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในขมมกมมาสที่บูด สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในน้ำคร่ำ สัตว์สัตว์จรจกจำพวกที่เกิดในหลุมโสโครก สัตว์สัตว์จรจกจำพวกอื่นที่เกิดในที่โสโครก แกในที่โสโครก ตายในที่โสโครก

สัตว์สัตว์จรจก หากจำแนกอีกประการหนึ่ง คือ จำแนกโดยขา มี ๔ ประเภท^{๒๗} คือ

(๑) อปทสัตว์จรจก ไม่มีเท้า ไม่มีขา ได้แก่ งู ปลา และไข่เตี๋ย เป็นต้น

(๒) ทวิปทสัตว์จรจก มี ๒ ขา มีเท้า ๒ เท้า ได้แก่ แร้ง ไก่ เป็ด เป็นต้น

(๓) จตุปทสัตว์จรจก มีขา ๔ ขา มีเท้า ๔ เท้า ได้แก่ หมา แมว เป็นต้น

(๔) พหุปทสัตว์จรจก มีขามาก มีเท้ามากกว่า ๔ เท้าขึ้นไป ได้แก่ กิ้งกือ เป็นต้น

^{๒๕} พระอรรถกถาธรรมปิฎก ธรรมชาดกปิฎก, ปรมัตถชาดก มหาอภิสัมมตสังคหฎีกา ปริเภทที่ ๕ เล่ม ๑, พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๑), หน้า ๔๘.

^{๒๖} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๕๑/๒๕๖-๒๕๗.

^{๒๗} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), ภูมิวิลาสินี, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๒๐๒-๒๐๓.

ด้านสถานที่ สัตว์ดิรัจฉาน ย่อมไม่อยู่เป็นที่เพราะไม่มีที่อยู่ของตนโดยเฉพาะ เทียบอยู่ไปมาทั่วๆ ไปในพื้นที่ปฐพี ด้านความเป็นอยู่ มีความเป็นอยู่ลำบากเข็ญกว่ามนุษย์มากนัก เพราะเป็นสัตว์มีภัยแห่งชีวิตรอบด้าน หากแต่ยังมีความสุขอยู่บ้าง มี ๓ อย่าง คือ ความสุขเกิดจากการกิน ความสุขจากการนอน และความสุขจากการสืบพันธุ์^{๓๒}

๓.๕.๑.๒ อสุรกายภูมิ

อสุรกาย เป็นภพหนึ่งในอบายภูมิทั้ง ๔ และท่านสังเคราะห์อสุรกายเข้าในภูมิแห่งเปรต ในพระไตรปิฎก ไม่มีคำอธิบายเกี่ยวกับอสุรกายไว้อย่างชัดเจนเหมือนภพอื่นๆ แต่คัมภีร์ชั้นต่างๆ ได้อธิบายไว้ในลักษณะเดียวกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงให้ความหมายว่า “อสุรกาย หมายถึง ฝูงพวกกบที่สมานกาย ที่เที่ยวหลอกมนุษย์ให้ตกใจกลัว”^{๓๓} เป็นภูมิที่มีแต่ความทุกข์ทรมาน ทุกข์ที่เด่น คือ ความกระหาย เพราะฉะนั้นอสุรกายและเปรตจึงคล้ายคลึงกันมาก บางทีก็เลยเรียกรวมกันว่า เปรตอสุรกาย แต่ถ้าจะแยกให้เห็นความแตกต่างกันก็พอมีบ้าง คือ อสุรกายจะทุกข์ทรมานด้วยความกระหายน้ำ ส่วนเปรตจะทุกข์ทรมานด้วยความหิวอาหาร ที่ว่าอสุรกายมีความทุกข์ด้วยความกระหาย ก็เพราะอสุรกายไม่ได้ดื่มน้ำมาตลอดกาลนาน บางทีเห็นบ่อน้ำ สระน้ำ หรือหนองน้ำก็วิ่งไปหาทันที แต่พอไปถึง แหล่งน้ำต่างๆ ก็อันตรายหายไปในทันใด กลายเป็นไฟลุกโชนช่วง หรือมีแต่ก้อนกรวด หิน ดิน ทราบเท่านั้น

เมื่อว่าถึงรูปร่างเปรตและอสุรกาย ต่างก็มีรูปร่างน่าเกลียดน่ากลัว พิลึก แปลกประหลาดเหมือนกัน แต่อสุรกายจะมีรูปร่างวิปริตผิดปรกติมากกว่า เช่น มีร่างกายผ่ายผอมนักหนา ทั้งสูงชะลูดหลายวา เลือดเนื้อในร่างกายแม้สักนิดก็ไม่มีเลย มีแต่หนังหุ้มกระดูกสัตว์ตายซาก ร่างกายมีกลิ่นเหม็นสาบสุดประมาณ อสุรกายบางคนก็มีดวงตาเล็กนิดเดียวดูจางของปู ทั้งดวงตาก็มิได้อยู่บนหน้า แต่โผล่ไปอยู่ศีรษะกลางกระหม่อม ปากก็เช่นกัน เล็กนิดเดียวเท่ารูเข็ม ทั้งตั้งอยู่บนศีรษะกลางกระหม่อมไกลดวงตานั่นเอง และก็เพราะมีรูปร่างวิปริตผิดธรรมดา จึงหาอาหารได้ยากนักหนา ครั้นได้นำอาหารมาแล้วก็ยากที่จะดื่มจะกินได้อีก เพราะปากเล็ก และตาตั้งอยู่ผิดที่ดังกล่าวแล้ว^{๓๔}

^{๓๒} พระสัทธัมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, *ปรมัตตโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕* เล่ม ๑, หน้า ๒๓.

^{๓๓} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *ธรรมวิภาค ปริเฉท ๒*, พิมพ์ครั้งที่ ๑๘, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๓๗), หน้า ๑๘.

^{๓๔} ฟั่น ดอกบัว, *รายงานการวิจัย เรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา*, หน้า ๒๒.

๓.๕.๑.๓ เปตติวิสัยภูมิ

เปตติวิสัยภูมิ คือ ภูมิเปรตหรือโลกเปรตนี้ เป็นโลกที่ห่างไกลจากความสุขไม่มีสถานที่อยู่โดยเฉพาะ เหล่าสัตว์ที่ไปอุบัติเกิดในโลกเปรตนี้แล้ว ถึงแม้จะมีความสุขน้อยกว่าสัตว์นรกทั้งหลายก็จริง ถึงกระนั้นก็ยังนับได้ว่าเป็นผู้ห่างไกลจากความสุขอยู่เป็นอันมาก เพราะฉะนั้นโลกเปรตนี้จึงมีชื่อว่า เปตติวิสัยภูมิ คือ โลกที่อยู่ของสัตว์ผู้ห่างไกลจากความสุข เมื่อกล่าวถึงชีวิตของเหล่าสัตว์ในภูมิแห่งเปรตนี้แล้ว ย่อมเป็นชีวิตที่น่าสมเพช โดยที่เขาเหล่านั้นต้องทนทุกข์ทรมานเพราะความอดอยาก มีความหิวกระหายอย่างแสนสาหัส สัตว์เปรตทั้งหลายย่อมประสบทุกข์เวทนาเพราะความอดอยากอาหารเป็นส่วนมาก แท้จริงสัตว์ทั้งหลายในเปรตวิสัยนั้นบางพวกมิได้บริโภคโภชนาหารเลยตลอดเวลา ๒-๓ พุทธรันดร ก็มี ให้แสบร้อนในไส้ในท้องแห่งตนยิ่งนัก เพราะถูกไฟในกายเผาไหม้เสียจนกินไม่ได้ เปรียบดั่งว่าไฟอันไหม้อยู่ในโพรงไม้ฉะนั้น เปรตทั้งหลายย่อมเสวยทุกข์เวทนาใหญ่ ความอดอยากนั้นเหลือที่จะคำนวณได้^{๓๕}

คำว่า เปรตนั้น ได้แก่ ผี ยักษ์ และเปรตเป็นต้น ซึ่งคนทั้งหลายใช้พูดกันอยู่ทั่วไป และเปรตมีหลายจำพวกด้วยกัน บางจำพวกเป็นเปรตเล็ก บางจำพวกก็เป็นเปรตใหญ่ และเปรตนี้เนรมิตตัวให้เป็นอิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์ก็ได้ ฝ่ายอิฏฐารมณ์ก็ให้เห็นเป็นเทวดา เป็นชาย เป็นหญิง คามส เถร พระ แม่ชี ถ้าฝ่ายอนิฏฐารมณ์ ก็ให้เห็นเป็นวัว ควาย ช้าง สุนัข รูปร่างสังขยาน่ากลัว มีศีรษะใหญ่ ตาพอง และบางทีก็ไม่ปรากฏชัด เพียงแต่ให้เห็นเป็นสีดำ แดง ขาว ในบรรดาเปรตทั้งหลายนี้ บางพวกก็ต้องเสวยทุกข์อยู่นาน มีการอดข้าว อดน้ำ บางพวกก็เข้าไปกินเศษอาหารที่ชาวบ้านทิ้งไว้ในที่โสโครก บางพวกก็กินเสมหะ น้ำลาย และอุจจาระ ส่วนเปรตที่อาศัยอยู่ตามภูเขา คือ ภูเขากิณณภูมุนั้น ไม่ใช่แต่จะอดอาหารอย่างเดียว ยังต้องเสวยทุกข์เหมือนกันกับสัตว์นรกอีกด้วย

เปรต ๔ ประเภทที่มาในเปตติวิสัยภูมิ

(๑) **ปรทัตตูปชีวิกเปรต** เปรตที่มีการเลี้ยงชีวิตอยู่โดยอาศัยอาหารที่ผู้อื่นให้

(๒) **ขูปปีปาสกเปรต** เปรตที่ถูกเบียดเบียนด้วยการหิวข้าว หิวน้ำ

(๓) **นิขณมัตถกเปรต** เปรตที่ถูกไฟเผาให้เร่าร้อนอยู่เสมอ

(๔) **กาลกัญจิกเปรต** เปรตจำพวกอสุร ชื่อ กัญจิกะ

กาลกัญจิกเปรตนี้มีร่างกายสูงสามคาจูด ไม่ใคร่มีแรง เพราะมีเลือดและเนื้อน้อย มีสีสันคล้ายกันกับใบไม้แห้ง ตาถลนออกมาเหมือนกับตาของปู และมีปากเท่ารูเข็มตั้งอยู่กลางศีรษะ^{๓๖}

^{๓๕} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), ภูมิวิลาสินี, หน้า ๑๔๖.

^{๓๖} พระสังฆมโมชิตกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๕๕-๖๑.

๓.๕.๑.๔ นิรยภูมิ

นิรยภูมิ หรือ นรกภูมิ เป็นภูมิที่มีแต่ความทุกข์ทรมานล้วนๆ มิได้มีความสุข ความสบายเลย นรกภูมิ มีอาณาเขตกว้างใหญ่ไพศาล โดยแบ่งเป็นขุมๆ ขุมใหญ่เป็นมหานรก ซึ่งมีอยู่ ๘ ขุมด้วยกัน คือ ๑) สัตยชีวมหานรก ๒) กาฬสฤตมหานรก ๓) สังฆาฏมหานรก ๔) โรรัมมหานรก ๕) มหาโรรัมมหานรก ๖) ตาปนมหานรก ๗) มหาตาปนมหานรก และ ๘) อเวจีมหานรก นอกจากนี้ ยังมีนรกขุมอื่นอีก กล่าวคือ มหานรกแต่ละขุม ยังมีนรกบริวารแวดล้อมอีก ขุมละ ๑๖ ขุม โดยนัยนี้ จึงมีนรกบริวารทั้งหมด ๑๒๘ ขุม^{๓๓} ในที่นี้จะกล่าวถึงมหานรก ๘ ขุม เท่านั้น

มหานรก ๘ ขุม ตั้งซ้อนเรียงกันเป็นชั้นๆ ห่างกันแต่ละชั้นประมาณ ๑๕,๐๐๐ โยชน์ มีลักษณะ^{๓๔} ดังนี้

๑) สัตยชีวมหานรก เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ถึงแม้จะได้รับทุกข์ โทษสาหัสจนขาดใจแล้ว ก็กลับเป็นขึ้นมาอีกได้ เป็นๆ ตายๆ อยู่อย่างนี้ตลอดเวลา เช่น สัตว์นรกบางจำพวกถูกนายนิรยบาล บังคับให้นอนลงเหนือแผ่นเหล็กที่ลุกแดงด้วยไฟนรก ให้ได้รับความปวดแสบปวดร้อนเหลือประมาณ แล้วนายนิรยบาลจึงเอาดาบรอกอันคมกล้าฟาดฟันลงไปบนกายของเขาให้ขาดเป็นท่อนๆ บางทีก็เอาขวานมา ค่อยถาก ค่อยเลือน เนื้อตัวร่างกายของสัตว์นรก ซึ่งกำลังนอนคุดคู้บนพื้นเหล็กแดงนั้นทีละน้อย จนกระทั่งเนื้อหนังหมดไป เหลือแต่เพียงโครงกระดูกขาวโพลนอยู่ สัตว์นรกทั้งหลายได้รับทุกข์ทรมานอย่างนี้ ก็ส่งเสียงร้องครวญครางให้อ้ออิงระงมไปทั่วบริเวณ จนกระทั่งสิ้นใจตายไปในที่สุด แล้วก็มีลมชนิดหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า “ลมกรรม” พัดโชยมาต้องกายสัตว์นรกนั้นให้กลับมีชีวิต มีร่างกายเหมือนเดิม ให้นิรยบาลลงโทษต่อไปอีก เมื่อตายไปแล้วก็กลับเป็นขึ้นมาอีก เป็นอย่างนี้จนกว่าจะถึงอายุขัยในนรกขุมนี้ จึงมีชื่อว่า สัตยชีวมหานรก คือ มหานรกที่ไม่มีวันตาย

เกณฑ์อายุของสัตว์ในสัตยชีวมหานรกนี้ มีประมาณ ๕๐๐ ปีนรก เทียบกับเวลาของมนุษย์โลก คือ ๕ ล้านปี

^{๓๓} ฟั่น ดอกบัว, รายงานการวิจัย เรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, หน้า ๒๕.

^{๓๔} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), ภูมิวิธานี, หน้า ๘๐-๘๕.

๒) **กาฬสุตตมหานรก** เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมถูกลงโทษโดยนายนิรบาลเอาด้ายดำมาตีเป็นเส้นเข้าตามร่างกาย แล้วก็เอาเลื่อยมาเลื่อย บางทีก็เอาขวานมาผ่า หรือเอามีคนรุมมาเถื่อนกรีดตามเส้นด้ายดำที่ดีไว้ไม่ให้ผดรอยได้ เช่น สัตว์นรกถูกนายนิรบาลมัดให้นอนเหนือแผ่นเหล็กแดงที่ร้อนแรงด้วยไฟนรก แล้วเอาด้ายดำทำด้วยเหล็กนรกใหญ่โตเท่าลำตาลมาตีบนร่างกายของสัตว์นรกซึ่งมีร่างกายที่ใหญ่โตมาก จนเห็นเป็นรอยเส้น แล้วก็ทำการเลื่อย ด้วยเลื่อยนรกอันลุกแดงด้วยแสงไฟ ค่อยๆ เลื่อยไปจนกายขาดเป็นท่อนๆ สัตว์นั้นทนไม่ได้ บางทีก็ลุกขึ้นพรวดพราด แสดงกิริยาทำท่าจะสลัดให้หลุด นายนิรบาลก็บังคับจับมัดให้แน่นเข้าไปอีก แล้วเลื่อยตัดร่างกายของสัตว์นรกเหล่านั้นต่อไป สัตว์นรกนี้ต้องรับทุกข์โทษอยู่เช่นนั้น จนกว่าจะถึงอายุขัยตายไปจากนรกขุมนี้ จึงมีชื่อว่า กาฬสุตตมหานรก คือ มหานรกที่ลงโทษตามเส้นด้ายดำ

เกณฑ์อายุของสัตว์ในกาฬสุตตมหานรกนี้มีประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ซึ่งเทียบกับเวลาของมนุษย์โลก คือ ๓๖ ล้านปี

๓) **สังฆาฏมหานรก** เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมได้รับทุกข์โทษ โดยถูกภูเขเหล็กนรกบดขยี้ร่างกายให้ได้รับทุกขเวทนาอยู่ตลอดเวลา ไม่มีเวลาสร้างว่างเว้น ลักษณะของสัตว์นรกนี้มีร่างกายวิกลวิการต่างๆ กัน เช่น บางคนมีหัวเป็นควายมีตัวเป็นคน บางคนมีหัวเป็นคนมีตัวเป็นควาย บางคนมีหัวเป็นสุนัข หมู เป็ด ไก่ แต่มีตัวเป็นคน เป็นต้น นายนิรบาลจะถือคัสตราอาวุธเที่ยวเดินไป แล้วร้องฆ่าพวกสัตว์ทั้งหลาย สัตว์นรกนั้นก็วิ่งหนี ด้วยอำนาจกรรมบันดาลให้เกิดกองไฟใหญ่ขึ้นขวางหน้ากันไว้ สัตว์นรกก็ไปไม่ได้ แต่พอหันหลังกลับมาก็เจอกองไฟอีก ไปทางไหนก็ปรากฏไฟรอบตัวไปหมด เผาสัตว์นรกให้ได้รับทุกขเวทนาแสนสาหัส สัตว์นรกเหล่านั้นก็ตายลงง่ายๆ ต่อมาไม่ช้าก็มีภูเขเหล็กนรก ๒ ลูก กลิ้งมาบีบขยี้ร่างกายให้แหลกเหลว สัตว์นรกต้องเสวยทุกข์โทษอยู่อย่างนั้น จนกว่าจะถึงอายุขัยตายไปจากนรกขุมนี้ จึงมีชื่อว่า สังฆาฏมหานรก คือ มหานรกที่บดขยี้ร่างกายสัตว์

เกณฑ์อายุของสัตว์ใน สังฆาฏมหานรกนี้มีประมาณ ๑,๐๐๐ ปี ซึ่งเทียบกับเวลาของมนุษย์โลก คือ ๑๔๕ ล้านปี

๔) **โรจรวมหานรก** เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมได้รับทุกข์โทษอย่างแสนสาหัสสุดประมาณ ตลอดเวลานรกขุมนี้ จะได้ยินแต่เสียงร้องครวญครางอย่างน่าสมเพชเวทนา เป็นยิ่งนัก ต้องเสวยทุกข์เวทนาในดอกบัวเหล็กและวิธีทุกข์ก็แปลกประหลาด คือ นอนคว่ำหน้าอยู่กลางดอกบัวเหล็กนรกอันใหญ่โต สิริระมัดเข้าไปในดอกบัวแต่หาง ส่วนหางปลายเท้าก็จมมัดเข้าไปในดอกบัวเหล็กแค่ข้อเท้า มือทั้งสองข้างก็ถ่างจมมัดเข้าไปในดอกบัวเหล็กแค่ข้อมือ แล้วเปลว

ไฟก็พลันปรากฏขึ้นเผาไหม้ดอกบัวเหล็กพร้อมกับสัตว์นรกเหล่านั้น เปลวไฟแลบเข้าหูซ้ายออกหูขวา แลบเข้าหูขวาออกหูซ้าย เข้าปาก ตา จมูก สัตว์นรกก็ได้แต่ร้องครวญครางเสียงสนั่นหวั่นไหว จะตายก็ไม่ตาย มีกายลำบากอย่างแสนสาหัส ต้องเสวยทุกขเวทนาอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะถึงอายุขัยตาย ไปจากนรกขุมนี้ จึงมีชื่อว่า โรรวมหानรค คือ มหานรกที่เต็มไปด้วยเสียงร้องครวญคราง

เกณฑ์อายุของสัตว์ใน โรรวมหานรคนี้มีประมาณ ๕,๐๐๐ ปี ซึ่งเทียบกับเวลาของมนุษย์โลก คือ ๒๓๔ ล้านปี

๕) มหาโรรวมหานรค เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมถูกลงโทษโดยวิธีอันแสนจะทรมานเป็นอย่างยิ่ง ทำให้ต้องร้องโอดครวญครางเสียงดังมากมายยิ่งนัก เสียงร้องครวญครางมากกว่ามหานรกขุมที่ ๔ ทีก่ลวามาแล้วมากกว่ามาก สัตว์นรกต้องเข้าไปยืนในดอกบัวเหล็กนรกซึ่งมีกลีบคมเป็นกรด มีหน้าซ้ายยังร้อนแรงแดงจางไปด้วยไฟนรก ซึ่งลูกโพลงอยู่ในดอกบัว เผาไหม้สัตว์นรกอยู่ในดอกบัวนั้น ตั้งแต่เท้าตลอดศีรษะ เปลวไฟแลบเข้าไปในทวารทั้ง ๕ เผาไหม้ทั้งข้างในข้างนอก จะตายก็ไม่ตาย ยังถูกนายนิรบาลถือกระบองเหล็กอันมีไฟลุกโชติศรัณวาลงบนศีรษะซ้ำเข้าไปอีกจนแตกยับ ถึงกระนั้นก็ยังหาได้ตายง่ายๆ ไม่ เพราะอำนาจกรรม ทำให้มีชีวิตได้รับทุกข์ต่อไป จนกว่าจะถึงอายุขัยตายไปจากนรกขุมนี้ จึงมีชื่อว่า มหาโรรวมหานรค

เกณฑ์อายุของสัตว์ใน มหาโรรวมหานรคนี้มีประมาณ ๘,๐๐๐ ปี ซึ่งเทียบกับเวลาของมนุษย์โลก คือ ๕,๒๖๖ ล้านปี

๖) ตาปมหานรค เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมได้รับทุกข์โทษโดยวิธีการถูกขังให้ได้รับความร่ำร้อน และขุมนรกนี้ก็มีความร่ำร้อนเป็นอย่างยิ่ง สัตว์นรกเหล่านี้จะถูกนายนิรบาลบังคับขับไล่ให้ขึ้นไปบนปลายหลาวเหล็กซึ่งใหญ่โตเท่าต้นตาล รุ่งโรจน์โชติศรัณวาลด้วยเปลวไฟ แล้วเสียบตนเองอยู่บนปลายหลาวนั้น ซึ่งมีเปลวไฟพุ่งขึ้นในภายใต้ ไหม้เผาผลาญสัตว์นรกเป็นนิจันรันดร์ สัตว์นรกต้องต้องเสวยทุกข์ ดิ้นรนไปมา จนกระทั่งเนื้อหนังสุกพองไปด้วยอำนาจไฟนรก ครั้นเนื้อสุกเสร็จแล้ว ก็มีสุนัขนรกรูปร่างแปลประหลาด ขนาดใหญ่เท่าช้างสาร ร้องอุโฆษณาการเสียงกึกก้องดังฟ้าร้อง เอาปากจับกระชากลากสัตว์นรคนั้นลงมาจากหลาวเหล็ก แล้วฉีกเนื้อเอากินอย่างเอร็ดอร่อย จนเหลือแต่กระดูก ต้องทุกข์โทษเพราะถูกนายนิรบาลบังคับให้ขึ้นไปยังตนอยู่ปลายหลาวเหล็กอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะสิ้นกรรมชั่วที่ทำไว้ จึงมีชื่อว่า ตาปมหานรค คือ มหานรกที่ทำสัตว์ให้ร่ำร้อน

เกณฑ์อายุของสัตว์ใน ตาปมหานรคนี้มีประมาณ ๑๖,๐๐๐ ปี ซึ่งเทียบกับเวลาของมนุษย์โลก คือ ๑๘๔,๒๑๒ ล้านปี

๓) มหาตปนมหานรก เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมได้รับความทุกข์อันเกิดจากความร้อนแรงแห่งไฟนรกเป็นที่สุด ได้รับทุกข์เพราะความร่ำร้อนเหลือประมาณ ไม่มีความร้อนในที่ไหนจักเปรียบปานกับความร้อนในนรกขุมนี้ นรกนี้ ทั้งลึก ทั้งกว้าง มีกำแพงเหล็ก ลูกเป็นไฟ ภายในกำแพงกว้างขวางใหญ่โตนั้น มีภูเขาเหล็กลูกเป็นไฟตั้งอยู่เป็นลูกๆ ตามพื้นข้างๆ ภูเขานั้น มีขากเหล็กแหลมคมปักเรียงรายอยู่เหนือพื้นเหล็กแดงซึ่งร้อนแรงด้วยไฟมากมาย นายนิรบาลทั้งหลายมีถืออาวุธ หอก ดาบ แหวน หลาว ซึ่งลูกแดงด้วยแสงไฟ ไต่ทั้งแท่งสัณฐานรูก บังคับให้ขึ้นไปบนภูเขาไฟ เมื่อสัตว์เหล่านั้นวิ่งไปบนยอดเขา ในไม่ช้าก็มีลมกรดอันร้อนแรง พัดมาด้วยกำลังแห่งลมนรก ให้สัณฐานรูกปลัดตกลงมาจากยอดเขา ตกลงมาถูกขวางหนามนรกอันมีอยู่ในเบื้องล่างเสียบร่างกายทะลุเลือดแดงฉาน บางคนตกลงมาถูกขวางเสียบข้างซ้ายทะลุข้างขวา เสียบข้างหน้าทะลุข้างหลัง เสียบหัวทะลุกลางตัว ส่งเสียงร้องครวญครางด้วยความหวาดเสียวเจ็บปวด ยิ่งนัก ถูกไฟไหม้ถูกเผาทรมาณอยู่อย่างนี้ จนกว่าจะสิ้นกรรมสิ้นอายุตายไปจากนรกขุมนี้ จึงชื่อว่า มหาตปนมหานรก คือ มหานรกที่เต็มไปด้วยความร่ำร้อนอย่างมากมายเหลือประมาณ

เกณฑ์อายุของสัตว์ในมหาตปนมหานรกนี้ มีประมาณครึ่งอันตรกัป

๔) อเวจีมหานรก เหล่าสัตว์ที่อุบัติเกิดในมหานรกขุมนี้ ย่อมได้รับความทุกข์โทษหนักที่สุด เพราะระหว่างแห่งเปลวไฟและความทุกข์ไม่มีว่างแม้แต่สักนิดเลย ในมหานรกนี้ไม่มีการหยุดพักแม้แต่สักชั่วระยะเวลาหนึ่ง ต้องได้รับความทุกข์อย่างหนักอยู่เสมอตลอดเวลา ไม่ใช่บางครั้งก็หนักบางครั้งก็เบาเหมือนนรกขุมอื่นๆ อเวจีมหานรก เป็นนรกขุมใหญ่ที่สุด กว้างใหญ่กว่าบรรดามหานรกทั้งหมด ล้อมรอบด้วยกำแพงเหล็กรุ่งโรจน์โชติการด้วยเปลวไฟ ภายในมีเพลิงไฟร้อนระอุ ไหม้สัณฐานรูกอยู่เนืองนิตย์ ทั้งกลางวันกลางคืนไม่มีว่างเว้นเลย และสัตว์ที่ไปอุบัติเกิดในอเวจีมหานรกนี้ มีประมาณมากกว่ามหานรกขุมอื่นๆ แออัดยัดเยียดเบียดเสียดกันอยู่ ทั้งการเสวยทุกข์โทษในมหานรกขุมนี้ ก็แตกต่างกันไปหลายอิริยาบถหลายท่าทาง เช่น ถ้าเคยยืนทำบาปอกุศลกรรมไว้ ก็ต้องทนทุกข์อยู่ในอิริยาบถยืน เคยเดินทำบาปก็ต้องเดินทนทุกข์อยู่ รวมความว่า เคยทำบาปทำกรรมอะไรเอาไว้ด้วยอาการอย่างไร ก็ต้องมาเสวยทุกข์ทรมาณอยู่ในอเวจีมหานรก ด้วยลักษณะอาการเช่นนั้น จนกว่าจะถึงอายุขัยตายไปจากนรกขุมนี้ จึงชื่อว่า อเวจีมหานรก

เกณฑ์อายุของสัตว์ในอเวจีมหานรกนี้ มีประมาณ ๑ อันตรกัป ซึ่งนับเป็นระยะเวลาที่ยาวนานกว่าบรรดานรกทั้งหมด

เรื่องราวของนรก ที่มีทั้งพญายม นายนิรบาล สัตว์นรก เหล่านี้ พระพุทธเจ้าได้ตรัสยืนยันกับภิกษุทั้งหลายว่า เป็นเรื่องที่พระองค์ทรงรู้เห็นเอง จะได้ว่าตามคนอื่นหรือเชื่อตามคนอื่นก็หาไม่ ความข้อนี้ปรากฏอยู่ในเทวทูตสูตรว่า “เราได้ฟังความนั้นจากสมณะหรือพราหมณ์อื่นแล้ว จึงกล่าวอย่างนี้ก็หาไม่ แต่เรากล่าวสิ่งที่เรารู้เอง เห็นเอง ทราบเองเท่านั้น”^{๓๘}

๓.๕.๒ สุกติภูมิ

สุกติภูมิ คือ ภูมิที่มีความสุขความเจริญต่างๆ ตรงกันข้ามกับทุกติภูมิ สุกติภูมิอาจแบ่งเป็นประเภทใหญ่ๆ ได้ ๓ ภูมิ โดยเรียงลำดับจากระดับต่ำไปหาระดับสูง หรือจากภูมิที่มีความสุขน้อย ความสุขหาย ไปหาภูมิที่มีความสุขมาก ประณีตมากตามลำดับ มีดังนี้ ๑) มนุสสภูมิ ๒) เทวภูมิ ๓) พรหมภูมิ ซึ่งความเป็นไปของแต่ละภูมิ^{๓๙} มีดังนี้

๓.๕.๒.๑ มนุสสภูมิ

มนุสสภูมิ หรือ โลกมนุษย์นี้ เป็นโลกที่อาศัยแห่งสัตว์ผู้มีใจสูง เพราะคำว่า มนุสสภูมินี้ เมื่อแยกคำออกก็เป็น มน + อุตฺต + ภูมิ, มน = ใจ, อุตฺต = สูง, ภูมิ = ที่อาศัย รวมกันเป็น มนุสสภูมิ แปลว่าที่อาศัยของสัตว์ผู้มีใจสูง ซึ่งได้แก่ โลกมนุษย์อันเป็นที่อาศัยอยู่แห่งมนุษย์เรานี้เอง^{๔๐}

เมื่อว่าโดยมุขยนัย “นัยโดยตรง” ได้แก่ คนที่อยู่ในชมพูทวีป ถ้าว่าโดย สติสุปจารยัย “นัยโดยอ้อม” ได้แก่ คนที่อยู่ในทวีปอีกสามทวีปที่เหลือ ในด้านจิตใจของคนที่อยู่ในชมพูทวีป และจิตใจของคนที่อยู่ในทวีปทั้งสามนั้นไม่เหมือนกัน คือ คนที่อยู่ในชมพูทวีปเป็นผู้มีจิตใจกล้าแข็ง เป็นไปทั้งฝ่ายดีและไม่ดี ฝ่ายดีนั้นสามารถทำให้สำเร็จเป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพระพุทธเจ้า อัครสาวก มหาสาวก ปกคิสาวก พระเจ้าจักรพรรดิ ฌานลาภี อภิญญาภิได้ ฝ่ายไม่ดี เช่น ฆ่าบิดามารดา ฆ่าพระอรหันต์ และทำโลหิตูปบาท คือ ทำให้พระโลหิตหือ และทำสังฆเภท ส่วนจิตใจของคนที่อยู่ในทวีปสามทวีปที่เหลือนั้น ไม่สามารถจะทำเช่นนั้นได้ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายดีและไม่ดี ฉะนั้น คำว่า มนุสสะ คือคนนั้น จึงได้แก่คนที่อยู่ในชมพูทวีปโดยตรง ส่วนคนที่อยู่

^{๓๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๓๐/๓๑๓.

^{๓๙} พิน ดอกบัว, รายงานการวิจัย เรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๒.

^{๔๐} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), ภูมิวิธานี, หน้า ๒๔๑.

ในทวีปอีกสามทวีปนั้นที่ชื่อว่ามนุสสะ เพราะมีรูปร่างลักษณะเหมือนกันกับคนที่อยู่ในชมพูทวีป เพราะฉะนั้น จึงได้ชื่อว่าเป็นมนุสสะโดยอ้อม

คนชมพูทวีปชื่อว่า มनुสสะ เพราะมีความเข้าใจในสิ่งอันควรและไม่สมควร ธรรมดาสิ่งทั้งหลายในโลกนี้ เมื่อได้ประสบพบเห็นสิ่งทั้งหลายที่มีอยู่ในโลกนี้แล้ว ย่อมพิจารณาค้นหาเหตุที่ทำให้เกิดสิ่งเหล่านี้โดยเฉพาะๆ เช่น สิ่งเหล่านี้ย่อมเกิดจากเหตุนี้ ไม่ใช่เกิดจากเหตุอื่น หรือธรรมเหล่านี้ย่อมเป็นเหตุของธรรมนี้เท่านั้น และธรรมเหล่านี้ไม่ใช่เป็นเหตุของธรรมเหล่านี้ ส่วนคนที่อยู่ในอีกสามทวีป และเทวดา ตลอดจนถึงพรหมทั้งหลาย มีความรู้ความเข้าใจในเหตุที่สมควรและไม่สมควร ไม่เท่ากันกับคนที่อยู่ในชมพูทวีป ในที่นี้คนชมพูทวีป ได้แก่ คนที่อยู่ในประเทศที่มีอาณาเขตพื้นดินติดต่อกันกับเราอยู่ทุกวันนี้ โดยไม่มีมหาสมุทรกัน คือ เอเชีย ยุโรป แอฟริกา

คนชมพูทวีปนี้มีความรู้ความเข้าใจว่า การทำการพูดการคิดอย่างนี้ดี จะมีประโยชน์อย่างนี้ๆ การทำการพูดการคิดอย่างนี้ไม่ดีไม่มีประโยชน์ คือไร้ประโยชน์ ในเวลานี้คณนี้คำว่า อุดล แปลว่า ผล คือประโยชน์นั่นเอง ผลคือประโยชน์นี้มีสองอย่างคือ โลภียประโยชน์ กับ โลภุตตรประโยชน์ โลภียประโยชน์ ได้แก่ ลาภ ยศ สรรเสริญ สุข หรือ มนุษย์สมบัติ เทวดาสมบัติ พรหมสมบัติ โลภุตตรประโยชน์ ได้แก่ กุศลและความรู้ในธรรม หรือเป็นอริยะและสัพบุรุษ ตั้งแต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าลงมา ผลประโยชน์ต่างๆ นี้ คนชมพูทวีปย่อมมีความรู้ความเข้าใจได้ตามสมควร โดยความเป็นธรรมชาติ แล้วแต่ศรัทธา วิริยะ ปัญญา บารมี และการคบหาสมาคม ส่วนคนที่อยู่ในทวีปที่เหลือสามทวีปและเทวดา ตลอดจนถึงพรหมทั้งหลาย มีความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่มีประโยชน์และไม่มีประโยชน์ไม่เท่ากับคนที่อยู่ในชมพูทวีป

คนชมพูทวีปชื่อว่า มनुสสะ เพราะเข้าใจในสิ่งที่ เป็นกุศลและอกุศล วจนัตถะนี้ อธิบายว่า ธรรมดาสัตว์ทั้งหลายย่อมมีการงานอยู่สามอย่างเท่านั้น คือ การงานที่ทำทางกาย การงานที่กล่าวทางวาจา การงานที่คิดนึกและพิจารณาด้วยใจ จะมีประโยชน์หรือไม่มีประโยชน์ก็ตาม เมื่อว่าโดยทางโลกแล้วก็มีเพียงสามนี้เท่านั้น แต่ถ้าว่าตามสภาวะแล้วก็มีสอง คือ กุศลและอกุศล การทำการพูดการคิดที่เกี่ยวเนื่องด้วยทาน ศีล ภาวนา เป็นกุศล การทำการพูดการคิดที่เกี่ยวเนื่องด้วยทุจริต ๑๐ เป็นอกุศล คนชมพูทวีปมีความรู้ความเข้าใจว่า การทำการพูดการคิดอย่างนี้เป็นกุศล การทำการพูดการคิดอย่างนี้เป็นอกุศล ในเวลานี้คณนี้ คำว่า กุศล อกุศล ก็ได้แก่ กุศลและอกุศลนี้เอง กุศล มี ๒ อย่าง คือ โลภียกุศล และโลภุตตรกุศล โลภียกุศล ได้แก่ การบริจาททาน รักษาศีล เจริญสมถภาวนา

และวิปัสสนาภาวนา โลกุตตรกุศล ได้แก่ อริยมรรคทั้ง ๔ ที่เกิดขึ้นจากการเจริญวิปัสสนา และสามารถประหาคณิเลศได้เด็ดขาด ส่วนอกุศล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ เป็นต้น ส่วนคนที่อยู่ในทวีปที่เหลือสามทวีปและเทวดา ตลอดจนถึงพรหมทั้งหลาย มีความรู้ความเข้าใจในสิ่งที่ป็นกุศลและอกุศลไม่เท่ากับคนที่อยู่ในชมพูทวีป ดังนั้น เมื่อจะสรุปวจนัตถะของคำว่า มนุสสะ ที่กล่าวมา คือ

คนชมพูทวีป ชื่อว่า มนุสสะ เพราะเข้าใจในสิ่งที่ป็นเหตุอันสมควร และไม่สมควร เข้าใจในสิ่งที่มิประโยชน์และไม่มิประโยชน์ และเข้าใจในสิ่งที่ป็นกุศลและอกุศล^{๔๒}

๓.๕.๒.๒ เทวภูมิ

เทวภูมิ คือ ภูมิที่อยู่ของเทวดา หรือ ที่เรียกว่า สวรรค์ แต่เทวดาก็มีมากและหลายระดับ เพราะสวรรค์มีหลายชั้น กล่าวคือ สวรรค์มี ๖ ชั้น จัดเรียงจากต่ำไปหาสูง หรือจากชั้นที่มีความสุขประณีตน้อย ไปหาชั้นที่มีความสุขประณีตตามลำดับ ดังนี้ ๑) จาตุมหาราชิกะ ๒) ดาวดึงส์ ๓) ยามา ๔) ดุสิต ๕) นิมมรติ และ ๖) ปรมนิมิตวสวัตติ นอกจากนี้ยังมีเทวดาชั้นต่ำ อยู่ในระดับต่ำกว่าสวรรค์ ๖ ชั้น ก็มีมาก เช่น พวกภูมิเทวดา และรูกขเทวดา เป็นต้น^{๔๓}

อายุของเทวดา ย่อมมีมากน้อยไม่เท่ากัน ไม่มีกฎเกณฑ์ที่แน่นอนว่าจะต้องมีอายุเท่านั้นแล้วจะตาย เป็นแต่เพียงถือได้โดยประมาณอายุของเทวดาบนสวรรค์ชั้นนั้นๆ การนับอายุของเทวดาเทียบกับ วัน เดือน ปี ของมนุษย์ย่อมแตกต่างกัน ดังมีปรากฏใน อายุปปมาณะ^{๔๔} ดังนี้

๕๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันหนึ่ง คืนหนึ่ง ของเทวดาชั้นจาตุมหาราช
๑๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันหนึ่ง คืนหนึ่ง ของเทวดาชั้นดาวดึงส์
๒๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันหนึ่ง คืนหนึ่ง ของเทวดาชั้นยามา
๔๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันหนึ่ง คืนหนึ่ง ของเทวดาชั้นดุสิต
๘๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันหนึ่ง คืนหนึ่ง ของเทวดาชั้นนิมมานรดี
๑,๖๐๐ ปี ของมนุษย์เท่ากับวันหนึ่ง คืนหนึ่ง ของเทวดาชั้นปรมนิมิตวสวัตติ

^{๔๒} พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๘๗-๘๘.

^{๔๓} ฟั้น ดอกบัว, รายงานการวิจัย เรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๖.

^{๔๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๑๕/๑๐๒๒/๖๓๐-๖๓๑.

ในสวรรค์แต่ละชั้น มีการนับวัน เดือน ปี เช่นเดียวกันกับมนุษย์ คือ ๓๐ วัน เป็น ๑ เดือน ๑๒ เดือน เป็น ๑ ปี

เทวดา ก่อนจะจุติ (ตาย) จากสวรรค์ จะปรากฏบุพนิมิต ๕ ประการ ทรงแสดงไว้ในปัญญาบุพนิมิตสูตร^{๔๕} ดังนี้

- ๑) ดอกไม้ที่ประดับเหี่ยวแห้ง
- ๒) พัสตราภรณ์ที่สวมใส่ห่มองจางลง
- ๓) เหงื่อไหลออกจากรักแร้
- ๔) ผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏที่กาย
- ๕) เทพบุตรนั้นจะหมดความยินดีในทิพยสมบัติของตน

การบริโภคอาหารของเทวดาแตกต่างจากอาหารของมนุษย์ เทวดาจะบริโภคสุทธาโภชน^{๔๖} ซึ่งมีลักษณะเป็นข้าวที่สะอาดบริสุทธิ์ เมื่อบริโภคเข้าไปจะแห้งเหือดไม่เหลือกากอาหารเหมือนมนุษย์ โดยอาหารของเหล่าเทวดาจะปราณีตแตกต่างกันไปตามชั้นที่ตนไปเกิดนั้นๆ มีหลักฐานการบริโภคสุทธาโภชนของพระอินทร์ในพระไตรปิฎกว่า “พระองค์เคยเสวยกระยาหารเนื้อสัตว์ ๔ เท้า และนกที่พวกพ่อกัวจัดปรุงให้สำเร็จอย่างดี เหมือนพระอินทร์ทรงเสวยสุทธาโภชน โฉนจึงทรงละทิ้งไปยินดีอยู่ป่าแต่ลำพังเล่า”^{๔๗} มีคำอธิบายอาหารของเทวดาอีกว่า “อาหารของพวกมนุษย์ ฟังทราบโดยอาหารวัตถุมีข้าวสุก ขนมนสด เป็นต้น ส่วนอาหารของพวกเทพ ฟังทราบโดยอาหารทิพย์มีสุทธาโภชน เป็นต้น” และ “...อาหารของเหล่าภุมมเทวดาเป็นของละเอียดกว่าพระกระยาหารของพระเจ้าจักรพรรดิ อาหารของเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ถึงความตกลงว่าเป็นของละเอียดทีเดียว...”^{๔๘}

จะเห็นได้ว่าสวรรค์ชั้นที่สูงขึ้นไป อาหารจะยิ่งปราณีตยิ่งขึ้น โดยอาหารของชั้นกามาวจรจะเป็นคำกลืนกินที่เรียกว่า “กาวฬิงการาหาร” มีความปราณีตน้อยกว่าอาหารของชาวสวรรค์ชั้นที่สูงขึ้นกว่านั้นคือชั้นรูปาวจร และอรุปาวจร โดยอาหารของชาวสวรรค์ชั้นรูปาวจร และอรุปาวจรมิได้เป็นอาหารประเภทกาวฬิงการาหาร แต่จะเป็นอาหารประเภทปัจจัย คือ รูปฌาน และอรุปฌานนั่นเอง ซึ่งมีข้ออ้างอิง คือ “...สัตว์เหล่านี้เจริญฌานใดแล้วเกิดฌาน ฌานนั้นก็ปัจจัย (อาหาร)

^{๔๕} พุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๓/๔๔๗.

^{๔๖} พุ.ชา.อสิต. (ไทย) ๒๘/๔๗๕/๑๗๕.

^{๔๗} กรมศิลปากร, จักรวาลทิพย์ของพระสิริมั่งคณาจารย์, (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, ๒๕๒๓), หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

แก้สัว์เหล่านั้ เหมือนลูกศรที่ยิงไปด้วยกำลังแห่งสายธนู กำลังสายธนูมีกั้เพียงใด ก็ไปได้เพียงนั้นฉันใด กำลังฉานปัจฉิมมีกำลังเพียงใด ก็สถิตอยู่เพียงนั้นฉันนั้น...”^{๔๘}

สวรรค์มี ๖ ชั้น ดังมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

สวรรค์ชั้นที่ ๑ จาตุมหาราชิกะ

จาตุมหาราชิกะ เป็นสวรรค์ชั้นแรก มีท้าวมหาราชทั้ง ๔ องค์ ดูแลปกครองเหล่าเทวดา ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ในชั้นนั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นจาตุมหาราชได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นทิพย์ เสียงที่เป็นทิพย์ กลิ่นที่เป็นทิพย์รสที่เป็นทิพย์ โสณัฐพะที่เป็นทิพย์^{๔๙}

ท้าวมหาราชทั้ง ๔ ทรงประจำอยู่ในทิศทั้ง ๔^{๕๐} คือ

- ๑) ทิศตะวันออกมีท้าวอรรคมหาราช ประทับนั่งผินพระพักตร์ไป ทางทิศตะวันตก
- ๒) ทิศใต้มีท้าววิรูปกษัตริย์ ประทับนั่งผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ
- ๓) ทิศตะวันตกมีท้าววิรูปกษัตริย์ ประทับนั่งผินพระพักตร์ไปทางทิศตะวันออก
- ๔) ทิศเหนือมีท้าวเวสวัณมหาราช ประทับนั่งผินพระพักตร์ไปทางทิศใต้

สวรรค์ชั้นนี้ มีเทวนครใหญ่อยู่ ๔ นคร ตั้งอยู่ในทิศทั้ง ๔ โดยแต่ละนครมีจอมเทวดาแต่ละองค์ดังกล่าวแล้ว ทรงปกครอง เทวนครแต่ละนคร มีปรางค์หรือกำแพงทองคำเหลืองอร่ามงดงามนัก ล้อมรอบ และกำแพงนี้ประดับไปด้วยแก้ว ๗ ประการ บานประตูทางเข้าก็ประดับด้วยแก้ววิเศษ ภายใตเทพนครนั้น มีบริเวณกว้างใหญ่ไพศาล มีปราสาทแก้วอันเป็นวิมานที่อยู่ของเทวดาทั้งหลาย ตั้งอยู่เรียงรายอยู่มากมาย พื้นของสวรรค์ก็มีไม้แผ่นดิน หากแต่เป็นทองคำเหลืองอร่ามเรียบเสมอดูหน้ากลอง มีสระโบกขรณี คาระคายไปด้วยปทุมชาตินานาพันธุ์ส่งกลิ่นหอมฟุ้งจรุงใจ

^{๔๘} มหามกุฏราชวิทยาลัย, พระสูตรและอรรถาแปล, สัทธัมมปกาสินี อรรถกถาเอกนิเทศ, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

^{๔๙} อัง.อรรถก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๕.

^{๕๐} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๘๒/๒๑๒.

ตกลงไปทั่วบริเวณ มีไม้ดอกนานาชนิดสีส้มวิจิตรตระการตา ยิ่งนัก ทั้งมีต้นไม้พิเศษผลิดอกออกผลตลอดกาล ทั้งมีรสชา สดเปรียบปาน^{๕๑}

สวรรค์ชั้นที่ ๒ ดาวดึงส์

คำว่า ดาวดึงส์ หรือ ดาวดึงส์ แปลว่า ๓๓ หมายถึง สวรรค์ที่เป็นที่อยู่ของเหล่าเทวดา ๓๓ องค์ รวมทั้งท้าวสักกะด้วย สวรรค์ชั้นดาวดึงส์มี ท้าวสักกะ เป็นราชาในสวรรค์ชั้นนี้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ท้าวสักกะจอมเทพในชั้นดาวดึงส์นั้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นดาวดึงส์ได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ ฯลฯ โภกฐิพย์ที่เป็นทิพย์...”^{๕๒} ในชั้นสวรรค์ชั้นนี้ เป็นภูมิที่มีแต่ความสุข มีอุทยานใหญ่ ๔ แห่งคือ

- ๑) อุทยานนันทวัน ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออก กว้าง ๑,๐๐๐ โยชน์
- ๒) อุทยานจิตรลดา ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก กว้าง ๕๐๐ โยชน์
- ๓) อุทยานมิสสกัน ตั้งอยู่ทางทิศเหนือ กว้าง ๕๐๐ โยชน์
- ๔) อุทยานผารุสกัน ตั้งอยู่ทางทิศใต้ กว้าง ๗๐๐ โยชน์

มีพระเกษมพมณเฑียรตั้งอยู่ในทิศตะวันออกเฉียงเหนือ สูง ๑๐๐ โยชน์ ภายในองค์พระเจดีย์บรรจุพระเจี๋ยแก้วข้างขวาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า กับพระเศวตที่พระองค์ทรงตัดทิ้งในตอนที่เสด็จออกบรรพชา^{๕๓}

นอกจากนี้ยังมีสุธรรมสภา^{๕๔} เป็นสถานที่ประชุมฟังธรรมและใช้ทำกิจกรรมต่างๆ ในสวรรค์ชั้นนี้ สำหรับการแสดงธรรมนั้น บางครั้งมีท้าวหาพรหมเสด็จมาเทศนาให้ฟัง^{๕๕} บางครั้งก็เป็นท้าวสักกะเป็นผู้เทศนาเอง

^{๕๑} ฟีน ดอกบัว, รายงานการวิจัย เรื่อง แนวคิดเกี่ยวกับสังสารวัฏ : การเวียนว่ายตายเกิดในพระพุทธศาสนา, หน้า ๓๗.

^{๕๒} อ.อุกฤษฏ์. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๕.

^{๕๓} พระสังฆมณฑล ธรรมชาธิกะ, ปรมัตถโคตติกะ มหาอภิธรรมมัตตสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๑๓-๑๑๔.

^{๕๔} พุ.ชา.ม. (ไทย) ๒๘/๔๔๖/๒๕๐.

^{๕๕} พุ.เถร. (ไทย) ๒๖/๑๒๐๗/๕๓๖.

สวรรค์ชั้นที่ ๓ ยามา

การที่ชื่อว่า ยามา เพราะเรียกตามพระนามของท้าวสุยามา เป็นราชาปกครองเทวดาในชั้นนี้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ท้าวสุยามเทพบุตรในชั้นยามานั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นยามาได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ ฯลฯ โภกฐ์พระที่เป็นทิพย์...”^{๕๖}

ชั้นยามาภูมินี้ เป็นภูมิที่ตั้งอยู่ในอากาศ ฉะนั้น จึงไม่มีพวกภุมมัญญเทวดามีแต่อากาศเทวดาพวกเดียว ส่วนวิมาน ทิพย์สมบัติ และร่างกายของเทวดาชั้นยามานี้ ประณีตสวยงามมากกว่า เทวดาชั้นดาวดึงส์ และอายุชัยก็ยืนยาวมากกว่า บริเวณของชั้นยามาภูมินี้แผ่กว้างออกไปเสมอด้วย กำแพงจักรวาล มีวิมานอันเป็นที่อยู่ของเทวดาในชั้นนี้อยู่ตลอดทั่วไป^{๕๗}

สวรรค์ชั้นที่ ๔ ดุสิต

การที่ชื่อว่า ดุสิต เพราะเรียกตามพระนามของท้าวสันดุสิต เป็นราชาปกครองเทวดาในชั้นนี้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ท้าวสันดุสิตในชั้นดุสิตนั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นดุสิตได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ ฯลฯ โภกฐ์พระที่เป็นทิพย์...”^{๕๘} และเหตุที่ชื่อว่า ดุสิต ก็เพราะทำให้เทวดาทั้งหลาย ที่บังเกิดขึ้นในภูมินั้นมีความยินดี และแช่มชื่นอยู่เป็นนิจ

พระโพธิสัตว์ทุกๆ พระองค์ก่อนที่จะมาบังเกิดในมนุษยโลก และได้สำเร็จอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในภพสุดท้ายนั้น ย่อมบังเกิดอยู่ในชั้นดุสิตภูมินี้ทั้งหมด พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่จะมาบังเกิดในอนาคต เช่น พระศรีอริยเมตตรัย พร้อมด้วยผู้ที่จะได้มาบังเกิดเป็นอัครสาวกนั้น เวลานี้ก็เสวยทิพย์สมบัติอยู่ในดุสิตาภูมิเหมือนกัน ต่อเมื่ออายุขัยของมนุษย์ได้ ๘ หมื่นปี ในเวลาข้างหน้านี้แล้ว พระองค์ท่านพร้อมด้วยผู้ที่จะเป็นอัครสาวกก็จะได้จุติจากดุสิตาภูมิลงมาบังเกิดในมนุษยโลก และได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ และอัครสาวกโพธิญาณสืบต่อไป ข้อนี้ก็เป็นเหตุที่กล่าวได้ว่า เทวโลกชั้นดุสิตนี้ เป็นภูมิที่ประเสริฐกว่าเทวภูมิชั้นอื่นๆ^{๕๙}

^{๕๖} อ.อุทฺตม. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๕.

^{๕๗} พระอรรถกถาธรรมปิฎก ธรรมสารปิฎก, ปริมาณปิฎก มหาอภิธรรมมคธสังคหิกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๒๕.

^{๕๘} อ.อุทฺตม. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๕.

^{๕๙} พระอรรถกถาธรรมปิฎก ธรรมสารปิฎก, ปริมาณปิฎก มหาอภิธรรมมคธสังคหิกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๐.

สวรรค์ชั้นที่ ๕ นิมมานรดี

สวรรค์ชั้นนิมมานรดี มีท้าวสุณิมิตเทพบุตร เป็นราชาปกครองเทวดาในชั้นนี้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ท้าวสุณิมิตเทพบุตรในชั้นนิมมานรดีนั้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นนิมมานรดีได้โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ ฯลฯ โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์...”^{๖๐}

การที่ชื่อว่า นิมมานรดี เพราะ มีความยินดีเพลิดเพลินในกามคุณทั้ง ๕ ที่ตนเนรมิตขึ้น อธิบายว่า ในเทวโลกตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามา ดุสิต ทั้ง ๔ ภูมินี้ เทวดาทั้งหลายย่อมมีคู่ครองของตนเป็นประจำอยู่ แต่ในชั้นนิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตตินี้ ไม่มีคู่ครองเป็นประจำ เทพบุตรหรือเทพธิดาที่อยู่ในชั้นนิมมานรดีนี้ เวลาใดอยากเสวยกามคุณซึ่งกันและกัน เวลานั้น ตนเองก็เนรมิตเป็นเทพบุตร เทพธิดาขึ้น^{๖๑}

สวรรค์ชั้นที่ ๖ ปรนิมมิตวสวัตติ

สวรรค์ชั้นนิมมานรดี มีท้าวสวตติเทพบุตร เป็นราชาปกครองเทวดาในชั้นนี้ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า “...ท้าวสวตติเทพบุตรในชั้นปรนิมมิตวสวัตตินั้น ทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยทานให้ยิ่งขึ้นทำบุญกิริยาวัตถุที่สำเร็จด้วยศีลให้ยิ่งขึ้น ย่อมครอบงำเทวดาชั้นปรนิมมิตวสวัตติได้ โดยฐานะ ๑๐ ประการ คือ อายุที่เป็นทิพย์ วรรณะที่เป็นทิพย์ สุขที่เป็นทิพย์ ยศที่เป็นทิพย์ อธิปไตยที่เป็นทิพย์ รูปที่เป็นทิพย์ เสียงที่เป็นทิพย์ กลิ่นที่เป็นทิพย์ รสที่เป็นทิพย์ โผฏฐัพพะที่เป็นทิพย์...”^{๖๒}

การที่ชื่อว่า ปรนิมมิตวสวัตติ เทวดาทั้งหลายที่เกิดอยู่ในภูมินั้น ย่อมเสวยกามคุณทั้ง ๕ ที่เทวดาองค์อื่นรู้ความต้องการของตนแล้วเนรมิตให้ อธิบายว่า เทพบุตร เทพธิดาที่อยู่ในชั้นนี้ เมื่อต้องการเสวยกามคุณ ๕ เวลาใด เวลานั้น เทวดาที่เป็นผู้รับใช้ก็จัดการเนรมิตขึ้น ให้ตามความประสงค์ของตน ฉะนั้น เทวดาทั้งหลายที่อยู่ในชั้นปรนิมมิตวสวัตติจึงไม่มีคู่ครองเป็นประจำของตน เช่นเดียวกับเทวดาชั้นนิมมานรดี^{๖๓}

^{๖๐} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๖.

^{๖๑} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตตสังคหะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎฐกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๑.

^{๖๒} อัง.อุฎฺฐก. (ไทย) ๒๓/๓๖/๒๕๖.

^{๖๓} พระสังฆมณฑลสังฆราช ธรรมจริยะ, ปรมัตตสังคหะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎฐกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๓๒.

๓.๕.๒.๓ พรหมภูมิ

พรหมภูมิ แบ่งเป็น ๒ อย่าง คือ รูปภพ และอรูปภพ

รูปภพ เป็นสุคติภพอย่างกลางเป็นภพของผู้ที่ยังติดอยู่ในรูป กล่าวคือ ยังยินดีพอใจอยู่ในรูปเทวคาที่บังเกิดในชั้นนี้เรียกว่า “พรหม” ในคำสอนของพระพุทธศาสนา หมายถึง ภพของผู้ได้ฌาน ๔ มีทั้งหมด ๑๖ ชั้น ภพทั้งหลายเหล่านี้เป็นที่รองรับผู้ที่ฝึกฝนพัฒนาจิตจนได้บรรลุนิยามชั้นต่างๆ เหตุที่มีหลายชั้น เพราะขึ้นอยู่กับภูมิธรรมที่มีลักษณะที่แตกต่างกัน ระดับจิตต่างกัน ภูมิจิตของเขาจะเป็นตัวกำหนดที่เกิด รูปพรหมมี ๑๖ ชั้น^{๖๔} ดังนี้

๑) พรหมที่เกิดด้วยผลแห่งปฐมฌาน

รูปพรหมเป็นสุคติชั้นกลางเป็นที่อยู่ของผู้เจริญสมาธิจนได้บรรลุนิยามชั้นต้น มี ๓ ระดับ คือ ระดับสามัญ ระดับกลาง และระดับประณีต มีดังนี้

ปาริสาชฌาภูมิ ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างสามัญ เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นปาริสาชชา มีอายุประมาณเท่าส่วนที่ ๓ แห่งกัป หรือ ๑ ใน ๓ แห่งกัป

ปุโรหิตาภูมิ ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างกลาง เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นปุโรหิตา มีอายุประมาณกึ่งกัป

มหาพรหมมาภูมิ ผู้เจริญปฐมฌานได้อย่างประณีต เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นมหาพรหมมา มีอายุประมาณ ๑ กัป

ภูมิอันเป็นที่ตั้งแห่งปฐมฌานภูมิทั้ง ๓ นี้ หาได้ตั้งอยู่เป็นชั้นๆ ขึ้นไปตามลำดับกันไม่ ความจริงนั้น ปฐมฌานทั้ง ๓ ภูมินี้ ตั้งอยู่ในพื้นที่ระดับเดียวกันเหมือนกับพื้นที่ของพวกมนุษย์ และตั้งอยู่ท่ามกลางอากาศห่างจากกามาจรเทวคา ชั้นปรนิมมิตวสวัตติ ประมาณ ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พัน โยชน์ พร้อมไปด้วยวิมาน สวนดอกไม้ สระโบกขรณี อันตั้งอยู่บนพื้นที่ซึ่งล้วนแล้วไปด้วยแก้วรัตนะ ๓ อย่าง มีรัศมีสวยงามยิ่งนัก ในปฐมฌานภูมิ ๓ นี้ แบ่งอาณาเขตออกเป็นส่วนๆ ส่วนหนึ่งเป็นที่อยู่ของปุโรหิตพรหม และอีกส่วนหนึ่งเป็นที่อยู่ของปาริสาชพรหม ซึ่งอยู่ในพื้นที่เดียวกันทั้งสิ้น แต่เรียกชื่อเป็นชั้นๆ ขึ้นไปตามลำดับนั้น มิได้มุ่งหมายเอาภูมิเป็นที่ตั้งอาศัยเรียกไปตามตำแหน่งของพรหมที่อยู่ชั้นปฐมฌานภูมินั้นนั่นเอง^{๖๕}

^{๖๔} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๐๒๔-๑๐๒๗/๖๗๑-๖๗๔.

^{๖๕} พระสังฆมณฑลชวตตะ ธรรมจาริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธรรมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๔๒.

๒) พรหมที่เกิดด้วยผลแห่งทุติยฌาน

ชั้นทุติยฌาน เป็นที่อยู่ของผู้เจริญฌานสมาธิจนได้บรรลุทุติยฌานมี ๓ ระดับ คือ ระดับสามัญ ระดับกลาง และระดับประณีต มีดังนี้

ปริตตภาณภูมิ ผู้เจริญทุติยฌานได้อย่างสามัญ เมื่อสิ้นชีวิตจะได้เกิดเป็นพวกพรหมชั้นปริตตภาณ มีอายุประมาณ ๒ กัป

อัปปมาณาภาณภูมิ ผู้เจริญทุติยฌาน ได้อย่างกลาง เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นอัปปมาณาภาณ มีอายุประมาณ ๔ กัป

อาภัสสราภูมิ ผู้เจริญทุติยฌาน ได้อย่างประณีต เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นอาภัสสรา มีอายุประมาณ ๘ กัป

ที่ตั้งแห่งทุติยฌานภูมิทั้ง ๓ นี้ ตั้งอยู่กลางอากาศห่างจากปฐมฌานภูมิ ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พัน โยชน์ พื้นที่ของภูมิทั้ง ๓ นี้ ตั้งอยู่ในระดับเดียวกัน สำเร็จไปด้วยรัตนะทั้ง ๓ พรั่งพร้อมไปด้วยวิมาน สวนดอกไม้ สระโบกขรณี และต้นกัลปพฤกษ์

ทุติยฌานภูมิ ๓ ที่ตั้งอยู่กลางอากาศนั้น ประจุเรือลำใหญ่ที่ลอยลำอยู่ท่ามกลางมหาสมุทร และบรรดาพรหมที่อยู่ในทุติยฌานภูมิ ๓ นี้

ปริตตภาณพรหม มีตำแหน่งเท่ากับ ปาริฉัชพรหม

อัปปมาณาภาณพรหม มีตำแหน่งเท่ากับ ปุโรหิตพรหม

อาภัสสรพรหม มีตำแหน่งเท่ากับ มหาพรหม^{๖๖}

๓) พรหมที่เกิดด้วยผลแห่งตติยฌาน

ชั้นตติยฌาน เป็นที่อยู่ของผู้เจริญฌานสมาธิจนได้บรรลุตติยฌานมี ๓ ระดับ คือ ระดับสามัญ ระดับกลาง และระดับประณีต มีดังนี้

ปริตตสุภาภูมิ ผู้เจริญตติยฌานได้อย่างสามัญ เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นปริตตสุภา มีอายุประมาณ ๑๖ กัป

อัปปมาณสุภาภูมิ ผู้เจริญตติยฌาน ได้อย่างกลาง เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นอัปปมาณสุภา มีอายุประมาณ ๓๒ กัป

สุกทินหาภูมิ ผู้เจริญตติยฌาน ได้อย่างประณีต เมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพวกพรหมชั้นสุกทินหา มีอายุประมาณ ๖๔ กัป

^{๖๖} พระสังฆมณฑลิกะ รัมมาจริยะ, ปรมัตถโคตติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎีกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๔๔.

ตติยฌานภูมิ ๓ นี้ ตั้งอยู่กลางอากาศ ห่างจากทุติยฌานภูมิ ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พัน โยชน์ พื้นที่ของภูมิทั้ง ๓ นี้ ตั้งอยู่ในระดับเดียวกัน สำเร็จไปด้วยรัตนะทั้ง ๓ พร้งพร้อมด้วย วิมาน สวณ สระโบกขรณี และคันถ์ลพพฤษย์

ปริตตสุภาพรหม มีตำแหน่งเท่ากับ ปาริสังขพรหม

อัปปมาณสุภพรหม มีตำแหน่งเท่ากับ ปุโรหิตพรหม

สุกกิณหพรหม มีตำแหน่งเท่ากับ มหาพรหม^{๖๓}

๔) พรหมที่เกิดด้วยผลแห่งจตุตถฌาน

ชั้นจตุตถฌานเป็นที่อยู่ของพรหมชั้นสูงสุด ซึ่งมีความเป็นอยู่ที่ละเอียดประณีต ยิ่งกว่าพรหมทั้ง ๓ ชั้นที่กล่าวมา ในพระไตรปิฎกปรากฏในอภิธรรมปิฎก วิภังค์ กล่าวว่า ผู้เจริญ จตุตถฌาน เมื่อสิ้นชีวิตแล้วบางพวกไปเกิดเป็นเวฬุผลพรหม บางพวกไปเกิดเป็นอสังขพรหม บางพวกไปเกิดในชั้นสุทธาวาส ได้แก่ อวิหา, อตปปา, สุทัตสา, สุทัตสี, อกนิฏฐา และบางพวกไปเกิดในอากาศานัญญาชนภพ, วิญญานัญญาชนภพ, อาภิญญาญญาชนภพ, เนสัณญานาสนัญญาชนภพ เหตุที่รูปพรหมชั้นจตุตถฌานมีความแตกต่างกัน เพราะมีอารมณ์ต่างกัน มีมนสิการต่างกัน มีฉันทะต่างกัน มีปริณิธิต่างกัน มีอธิโมกข์ต่างกัน มีอธินิหารต่างกัน และมีปัญญาต่างกัน ความสามารถซึ่ง จัดเป็นคุณสมบัติเฉพาะบุคคล จึงเป็นตัวแบ่งชั้นภพภูมิที่ต่างกัน ดังนี้

เวฬุผลภูมิ ที่ได้ชื่อเช่นนี้ก็เพราะว่าภูมินี้เป็นที่อยู่ของพวกพระพรหมทั้งหลาย ที่มีผลไพบูลย์ คือ มีผลที่ได้รับอย่างไพบูลย์เต็มที่ ยิ่งกว่าพรหมชั้นอื่นใดที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เพราะพรหมภูมิลำดับนี้ยังต้องถูกทำลายล้างด้วยไฟบ้าง ด้วยน้ำบ้าง ด้วยลมบ้าง เมื่อถึงโอกาสที่จะต้องถูกทำลาย แต่พรหมชั้นเวฬุผลภูมินี้พ้นจากการถูกทำลายทุกอย่าง ฉะนั้น พระพรหมทุกองค์ที่มาอุบัติขึ้นในภูมินี้ จึงได้เสวยผลแห่งกุศลกรรมที่ตนทำไว้เต็มที่ไพบูลย์ ผู้เจริญจตุตถฌานสำเร็จเมื่อสิ้นชีวิตจะไปเกิดเป็นพรหมชั้นนี้ มีอายุ ๕๐๐ มหากัป^{๖๔}

^{๖๓} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๖.

^{๖๔} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), **โลกที่ป็น**, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, ๒๕๔๕), หน้า ๒๔๘.

อัฐยสัตตาทุมิ หรือ พรหมลูกฟัก ที่ได้ชื่อเช่นนี้ก็เพราะว่า ภูมินี้เป็นที่อยู่ของอัฐยสัตตพรหม ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจสัตตญาวิราคาวาณา เป็นพระพรหมที่มีแต่รูป ไม่มีนาม คือ จิตและเจตสิก ตั้งอยู่ในระดับเดียวกับพรหมโลกชั้นเวหัพผลาทุมิ พระพรหมแต่ละองค์อยู่ในปราสาทแก้วอันกว้างขวาง มีดอกไม้คันธรสประดับเรียบเรียงเป็นระเบียบคณูปการมาสร้างจัดสรรไว้ มีอยู่รอบพรหมวิมานทุกทิศ ผู้ที่ไปอุบัติบังเกิดอยู่ใพรหมชั้นนี้ มีมากมายนับไม่ถ้วน ล้วนแต่มีหน้าตาเนื้อตัวสวยงาม แต่พระพรหมทั้งหลายนี้มีอิริยาบถไม่เหมือนกัน บางองค์นั่ง บางองค์นอน และบางองค์ยืน มีอิริยาบถอย่างใดก็เป็นอยู่อย่างนั้นไม่ไหวติง ทั้งจักขุทั้งสองก็มิได้กระพริบ เป็นประจักษ์รูปปั้นอยู่อย่างนั้นชั่วนกกาลนาน มีอายุ ๕๐๐ มหากัป ที่เป็นเพราะเหตุนี้เพราะ เมื่อเป็นมนุษย์ โลกยังว่างจากพระพุทธศาสนา พระฤาษีเหล่านี้บำเพ็ญตบะกระทำซึ่งวโยกสิณปริกรรม พยายามกระทำได้สำเร็จจุตุดมมาน เมื่ออยู่ในอิริยาบถใด เมื่อนั่งตายก็ขึ้นไปนั่งนิ่งอยู่ เมื่อยืนตายก็ขึ้นไปยืนนิ่งอยู่ ประจักษ์รูปแห่งพระพุทธรูปปั้นอันช่างวิจิตรศิลป์ผู้มีฝีมือประเสริฐบรรจงปั้นสลักไว้สวยงาม^{๖๙}

สุทธาวาส หมายถึง ที่อยู่ของท่านผู้บริสุทธิ เป็นสุคติภพของผู้ที่ได้ประพฤติพรหมจรรย์ได้หลายกัมฉันท์ในกามทั้งหลาย เป็นกลุ่มของผู้บรรลจุตุดมมานที่สามารถยกระดับจิตใจของตนถึงความบริสุทธิ์ระดับพระอรียบุคคลชั้นอนาคามี หมายถึง ผู้ซึ่งไม่กลับมาอีกหรือผู้ไม่หวนกลับมาเกิดอีกจัดเป็น ๑ ในพระอรียบุคคล ๘ จำพวก ได้แก่ พระโสดาบันปัตติมรรค พระโสดาปัตติผล เป็นต้น เมื่อท่านสิ้นชีวิตจากความเป็นมนุษย์แล้ว จึงมาบังเกิดในสวรรค์ชั้นสุทธาวาส และสวรรค์ชั้นสุทธาวาสนี้มีบุคคลอยู่ ๒ ประเภท คือ พระอนาคามี และพระอรหันต์^{๗๐} สุทธาวาสภูมิแบ่งออกเป็น ๕ ชั้น ดังนี้

อวิหาภูมิ ที่ได้ชื่อนี้เพราะเป็นภูมิที่อยู่แห่งพระพรหมอรียบุคคลอนาคามีทั้งหลาย ที่ทรงอยู่ด้วยความไม่เสื่อมคลายในสมบัติของตน อีกประการหนึ่งเพราะเป็นที่อยู่ของพระพรหมอนาคามีที่ไม่ละทิ้งสถานที่ของตน คือ ไม่มีการจุติก่อนจนกว่าจะมีอายุครบกำหนดจึงจะจุติ มีอายุยืนนาน ๑,๐๐๐ มหากัป ผู้ที่จะมาเกิดในชั้นนี้ได้จำเป็นต้องเคยเป็นสาวกของพระพุทธเจ้ามาก่อนสำเร็จเป็นพระอนาคามีอรียบุคคล และขณะเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปรากฏว่ามีสัทธินทรีย์ คือ มีศรัทธาแก่กล้ามากกว่าอินทรีย์อื่น

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๕๐-๒๕๒.

^{๗๐} สุนทร ณ รั้งมี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก, หน้า ๔๕๐.

อตปปาณุมิ ที่ได้ชื่อนี้เพราะเป็นภูมิที่อยู่แห่งพระพรหมอริยบุคคลอนาคามีทั้งหลาย ที่ไม่มีความเดือดร้อนทั้งกาย วาจา และใจ พระพรหมชั้นนี้ย่อมเข้าฌาน หรือเข้าผลสมาบัติ อยู่เสมอ นิเวศธรรมซึ่งเป็นกิเลส อันเป็นเหตุทำจิตให้เดือดร้อน ไม่มีโอกาสจะเกิดขึ้นได้ จิตใจจึงมีแต่ความเยือกเย็น ไม่มีความเดือดร้อน มีอายุยืนนาน ๒,๐๐๐ มหากัป ผู้ที่จะมาเกิดในชั้นนี้ได้ นั้นต้องเคยเป็นสาวกของพระพุทธเจ้ามาก่อน สำเร็จเป็นพระอนาคามีอริยบุคคล และขณะเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปรากฏว่ามีวิริยอินทรีย์ คือ มีวิริยะแก่กล้ามากกว่าอินทรีย์อื่น

สุทตฺตสาณุมิ ที่ได้ชื่อนี้เพราะเป็นภูมิที่อยู่ของพระพรหมอนาคามี ผู้ทรงไว้ซึ่งความเห็นอย่างแจ่มใส เพราะสามารถเห็นสภาวะธรรมได้โดยแจ้งชัด บริบูรณ์ด้วยประสาทจักขุ ทิพยจักขุ ธรรมจักขุ และปัญญาจักขุ อายุยืนนาน ๔,๐๐๐ มหากัป ผู้ที่จะมาเกิดในชั้นนี้ได้ นั้นต้องเคยเป็นสาวกของพระพุทธเจ้ามาก่อน สำเร็จเป็นพระอนาคามีอริยบุคคล และขณะเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปรากฏว่ามีสติอินทรีย์ คือ มีสติแก่กล้ามากกว่าอินทรีย์อื่น

สุทตฺตสีณุมิ ที่ได้ชื่อนี้เพราะเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งความเห็นอย่างแจ่มใสมากกว่าชั้นพรหมสุทตฺตสา สามารถเห็นสภาวะธรรมแจ้งชัดยิ่งนัก เพราะมีประสาทจักขุ ทิพยจักขุ และปัญญาจักขุ มีกำลังมากยิ่งขึ้นกว่า สุทตฺตสาณุมิ อายุยืนนาน ๘,๐๐๐ มหากัป เว้นแต่ธรรมจักขุ มีกำลังเสมอกัน ผู้ที่จะมาเกิดในชั้นนี้ได้ นั้นต้องเคยเป็นสาวกของพระพุทธเจ้ามาก่อน สำเร็จเป็นพระอนาคามีอริยบุคคล และขณะเจริญวิปัสสนาอยู่นั้น ปรากฏว่ามีสมาธิอินทรีย์ คือ มีสมาธิแก่กล้ามากกว่าอินทรีย์อื่น

อกนิฏฐภูมิ ที่ได้ชื่อเช่นนี้เพราะเป็นภูมิที่อยู่ของพระพรหมทั้งหลาย ซึ่งทรงคุณโดยไม่มีการเป็นรองกัน ไม่เป็นผู้ต่ำกว่ากันทั้งในด้านความสุข และความรู้ เพราะเป็นพระพรหมที่เป็นพระอนาคามีอริยบุคคล ซึ่งต่างก็จะได้พระอรหัตต์ต่อไปทั้งหมด พระพรหมที่กล่าวมาคือชั้น อวิหา อตปปา สุทตฺตสา สทฺตสี หากยังไม่สำเร็จเป็นพระอรหัตต์ในชั้นนั้นๆ ก็จะต้องมาอุบัติเกิดในชั้นนี้ พอมาบังเกิดในชั้นอกนิฏฐนี้แล้ว ย่อมไม่ไปอุบัติบังเกิดในภูมิอื่นอีกเลย จะต้องได้สำเร็จเป็นพระอรหัตต์ และปรินิพพานอยู่ในชั้นอกนิฏฐนี้เอง อายุยืนนาน ๑๖,๐๐๐ มหากัป ฉะนั้น พรหมโลกชั้นนี้จึงมี สติคุณ สมาธิคุณ และปัญญาคุณ ประเสริฐล้ำเลิศยิ่งกว่าพรหมโลกชั้นอื่นทั้งหมด^{๓๑}

^{๓๑} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), โลกทิปนี, หน้า ๒๕๔-๒๖๒.

สุทธาวาสกัมมิกทั้ง ๕ ชั้นนี้ตั้งอยู่กลางอากาศ และตั้งอยู่เป็นชั้นๆ ขึ้นไปตามลำดับของกัมมิ หากได้ตั้งอยู่ในพื้นที่ระดับเดียวกันดังเช่นกัมมิอื่นๆ ชั้นล่างสุดอยู่ห่างจากเวฬุผลกัมมิและอสังกัญญัตตกัมมิ สูงขึ้นไป ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พันโยชน์ และกัมมิหนึ่งๆ ก็อยู่สูงกว่ากัน ๕ ล้าน ๕ แสน ๘ พันโยชน์ตามลำดับในชั้นอกนิฏฐกัมมิ มีปูชนียสถานที่สำคัญ คือ ทุสสเจติย์ เป็นพระเจดีย์ที่บรรจุเครื่องฉลองพระองค์ของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าใน ขณะที่ยังทรงเป็นพระสิทธัตถราชกุมารทรงสวมใส่ในขณะที่เสด็จออกจากพระนครเพื่อสุมหาภิเนษกรรม^{๗๒}

อรุณภพ คือ กัมมิที่อยู่ของพรหมที่ละเอียดประณีตสูงสุดไม่มีรูปร่าง มีแต่จิตและเจตสิกเท่านั้น ผู้ที่จะไปเกิดในอรุณพรหมกัมมิได้ จะต้องได้บรรลุอรุณปรมาณ ๔ อรูปพรหมกัมมิ ๔ ชั้น คือ

อากาสนัญญาตนกัมมิ เกิดจากฌานมีอากาสบัญญัติ ไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิด้วยอากาสนัญญาตนวิบากจิต อายุได้ ๒๐,๐๐๐ มหากัป

วิญญานัญญาตนกัมมิ เกิดจากฌานที่อาศัยวิญญานบัญญัติ อันไม่มีที่สุดเป็นอารมณ์ ปฏิสนธิด้วยวิญญานัญญาตนวิบากจิต อายุได้ ๔๐,๐๐๐ มหากัป

อากิญจัญญาตนกัมมิ เกิดจากฌานที่อาศัยอารมณ์ นตฺถิ กิญจิ ซึ่งเป็นนตฺถิภาวบัญญัติ ไม่มีวิญญานเหลืออยู่แม้แต่น้อย ปฏิสนธิด้วยอากิญจัญญาตนวิบากจิต อายุได้ ๖๐,๐๐๐ มหากัป

เนวสัณญานาสัญญาตนกัมมิ เกิดจากฌานที่อาศัยความประณีตเป็นอย่างยิ่ง ไม่มีสัญญาอย่างหยาบ มีแต่สัญญาอย่างละเอียดประณีตเท่านั้น ปฏิสนธิด้วยเนวสัณญานาสัญญาตนวิบากจิต อายุได้ถึง ๘๔,๐๐๐ มหากัป^{๗๓}

จากเรื่องทุกคติภูมิ และสุคติภูมิ ที่กล่าวมา เป็นภพภูมิที่อาศัยของจิต เกิดขึ้นมาเพื่อเป็นที่รองรับจิตตามสภาพของจิต กล่าวคือ สภาพจิตที่ดี หรือ ชั่ว , สูง หรือ ต่ำ จะนำไปเกิดในภพภูมิต่างๆ ที่เหมาะสมกัน

^{๗๒} พระสังฆมมโชติกะ ฐัมมาจริยะ, ปรมัตถโชติกะ มหาอภิธัมมัตถสังคหฎฐิกา ปริเฉทที่ ๕ เล่ม ๑, หน้า ๑๔๕-๑๕๔.

^{๗๓} พระพรหมโมลี (วิลาส ญาณวโร), โลกทิปนี, หน้า ๒๖๒-๒๖๘.

สุคติภูมิ	อรุณภูมิ ๔ ชั้น	เนวสัญญานาสัญญายตนภูมิ			
		อาภิญญายตนภูมิ			
		วิญญาณัญจายตนภูมิ			
		อากาสนัญจายตนภูมิ			
	รูปภูมิ ๑๖ ชั้น	จตุตถฌานภูมิ ๑ ชั้น	สุทธาวาสภูมิ ๕ ชั้น	อกนิฏฐภูมิ	
				สุทฺถสสีภูมิ	
				สุทฺถสสาภูมิ	
				อตัปปาภูมิ	
				อวิหาภูมิ	
			เวทฬผลาภูมิ		
			อสังญสัคคตาภูมิ		
		ตติยฌานภูมิ ๓ ชั้น	สุกกิณหาภูมิ		
			อัปปมาณสุภาภูมิ		
			ปริตตสุภาภูมิ		
		ทุติยฌานภูมิ ๓ ชั้น	อาภัสสราภูมิ		
			อัปปมาณาภาภูมิ		
			ปริตตภาภูมิ		
		ปฐมฌานภูมิ ๓ ชั้น	มหาพรหมภูมิ		
			ปุโรหิตาภูมิ		
			ปาริสีชชาภูมิ		
	กามภูมิ ๑๑ ชั้น	กามสุคติภูมิ ๑๑ ชั้น	สววรรค์ ๖ ชั้น	ปรนิมมิตวสวัตตี	
				นิมมานรดี	
				ดุสิต	
				ยามา	
				ดาวดึงส์	
				จาตุมหาราชิกา	
		มนุษยสภูมิ			
ทุคติภูมิ		อบายภูมิ ๔ ชั้น	ดิรัจฉานภูมิ		
			อสุรกายภูมิ		
			เปตติวิสัยภูมิ		
			นรขภูมิ		

ตารางที่ ๑ : ตารางแสดงภพภูมิทั้ง ๓๑ ภูมิ เรียงจากภูมิสูงไปหาภูมิต่ำ